

ՄԵՐԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՅԵՐ

**The National Academy of Sciences of the Republic of
Armenia**

H. Acharyan Institute of Language

**Национальная академия наук Республики Армения
Институт языка имени Р. Ачаряна**

MERI SARGSYAN

**ISSUES OF LINGUISTIC
THEORY**

МЕРИ САРГСЯН

**ВОПРОСЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ
ТЕОРИИ**

Yerevan – 2021 – Ереван

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՄԵՐԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

**ԼԵԶԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ**

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2021

ՀՏԴ 81'1
ԳՄԴ 81.0
Ս 259

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Բ.Գ.Դ., պրոֆեսոր Վ. Գ. Համբարձումյան

Սարգսյան Մերի Արթուրի

Ս 259 Լեզվաբանության տեսության հարցեր/ Մ. Ա. Սարգսյան.-
Եր.: «Տիր» հրատ., 2021, 166 էջ:

«Լեզվաբանության տեսության հարցեր» աշխատությունն, ըստ էության, ընդլայնում է «Լեզվաբանության ներածություն» և «Լեզվաբանության հիմունքներ» դասընթացներում ընդգրկված հարցերի շրջանակը: Աշխատության մեջ քննության են ենթարկվում լեզվաբանության տեսության համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված հարցերը, որոշ հարցեր ներկայացվում են նորովի, ամբողջա-նում է դրանց վերաբերյալ նախկինում եղած պատկերացումը: Ուսումնասիրու-թյան նպատակն է ներկայացնել լեզվաբանության տեսության առանցքային խնդիրների կանոնակարգման և հստակեցման հարցը, լեզվաբանության տեսու-թյան և սկզբունքների առաջադրման և կիրառման ուղիները, լեզվաբանական մեթոդների զարգացման, մշակման և կիրառման հարցերը, վեր հանել լեզվա-բանական արդիական խնդիրները, նախանշել լեզվաբանության տեսության խնդիրների առանձնահատկություններն ու լուծման ուղիները: Այն կարող է օգ-տակար լինել ընդհանուր և հայ լեզվաբանությամբ զբաղվողների, ինչպես նաև մասնագիտական ֆակուլտետների ուսանողության համար:

ՀՏԴ 81'1
ԳՄԴ 81.0

ISBN 378-9939-865-92-8

© Սարգսյան Մերի Արթուրի, 2021

ԳԻՐՔԸ

**ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ԻՄ ՍԻՐԵԼԻ ԳԻՏԱԿԱՆ
ՂԵԿԱՎԱՐԻ՝ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՈԿՏՈՐ, ՊՐՈՖԵՍՈՐ
ԼԻԱՆԱ ՍԱՄՎԵԼԻ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻ
ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԵԶՎԻ ԲՆՈՒՅԹԻ ՀԱՐՅԸ. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	13
ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԽՈՍՔ. ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ	24
ԼԵԶՈՒ ԵՎ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ.	
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ	40
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՀԱՐՅԸ	47
ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՐՅԸ.....	57
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐԻ ԵՎ ԼԵԶՎԻ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԻ ՀԱՐՅԸ	72
ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴԻ ԽՆԴԻՐԸ.....	89
ԿԱՂԱՊԱՐԻ ԸՄԲՈՒՆՈՒՄԸ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	100
ԼԵԶՎԻ ՆՇԱՆԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ	113
ԼԵԶՈՒ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.	
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ	130
ՀԱՄԱՅԱՆՑԱՅԻՆ ԼԵԶՈՒ.....	144
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	154

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Լեզվաբանության տեսության առանցքային հարցերը գրեթե միշտ ունեցել են արդիական հնչեղություն: Այս բնագավառն ուսումնասիրում է այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են լեզվի բնույթի, լեզվի և մտածողության, տրամաբանական և լեզվաբանական կարգերի (կատեգորիաների), լեզվական և արտալեզվական իրակությունների փոխհարաբերությունները, լեզվական մակարդակների դասակարգումը, լեզվական միավորների ու դրանց տարբերակիչ հատկանիշների առանձնահատկությունները, լեզվի ուսումնասիրության մեթոդներն ու հայեցակարգերը և այլն:

Ժամանակակից լեզվաբանությունը լեզվաբանական գիտելիքի երկարատև և բավականին հակասական զարգացման արդյունք է: Լեզվաբանական գիտելիքի սկզբնական տարրերը ձևավորվել են գրի ստեղծմանն ու զարգացմանը զուգընթաց: Ժամանակի ընթացքում լեզվի ուսումնասիրության շրջանակներն ընդլայնվում են, և հետազոտության են ենթարկվում լեզվի նորանոր կողմերը, ստեղծվում են լեզվաբանական նոր գիտակարգեր, ձևավորվում են լեզվի ուսումնասիրության նոր հայեցակարգեր ու մեթոդներ: Այսօր ժամանակակից լեզվաբանությունը մի համակարգ է,

որն իր մեջ ներառում է լեզվաբանական տարբեր գիտաճյուղեր, որոնց ամբողջական քննության արդյունքում միայն կարող ենք հստակ պատկերացում կազմել մարդկային լեզվի զանազան կողմերի և առհասարակ առանձին լեզուների մասին:

20-րդ դարի երկրորդ կեսից կտրուկ զարգացում ապրեցին հաղորդակցման տեխնիկական միջոցները: Ներկայումս մենք լեզվաբանական տեղեկատվություն ստանում և փոխանակում ենք էլեկտրոնային փոստով (e-mail), լրատվական խմբերի միջոցով (news groups), հեռուստատեսության և համացանցի միջոցով: Հետևաբար տարբեր երկրների, լեզվաբանական տարբեր դպրոցների ներկայացուցիչների միջև սերտ կապը առաջացնում է լեզվի միջազգայնացման խնդիր, որն էլ իր հերթին հանգեցնում է, այսպես կոչված, համաշխարհային լեզվաբանության ձևավորմանը: Այս ամենը թույլ է տալիս լեզվաբանությունը դիտարկել որպես միջազգային ամբողջական գիտություն, սակայն մյուս կողմից այստեղ առկա են նաև ազգային տարբեր սովորույթների ու մշակույթի դրոշմներ:

Ազգային լեզվաբանական դպրոցների սերտ համագործակցությունը մեր օրերում չի կարելի անտե-

սել: Չի կարելի չնկատել, որ վերջին շրջանում լեզվաբանության բնագավառում գերակշռում է եվրոպական լեզվամտածողությունը, երբեմն էլ տուրք է տրվում ամերիկյան կողմնորոշմանը: Այնուամենայնիվ, լեզվաբանության միջազգայնացման գործընթացը պետք է համարել զուտ ժամանակի միտում: Այդ իսկ պատճառով էլ համաշխարհային լեզվաբանությունը դեռևս առանձին երկրներում առանձին լեզվամշակույթի ազդեցությամբ ձևավորված լեզվաբանության պատմությունների ամբողջությունն է:

Առանձին լեզվաբանական դպրոցները ձևավորվել են այնպիսի գիտությունների փոխներգործության արդյունքում, ինչպիսին են փիլիսոփայությունը, տրամաբանությունը, ճարտասանությունը, գրականագիտությունը, պատմությունը, հոգեբանությունը, կենսաբանությունը, ազգագրությունը, մարդաբանությունը, սոցիոլոգիան, մշակութաբանությունը, մաթեմատիկան, կիբեռնետիկան, ինֆորմատիկան, դիդակտիկան և այլն:

Լեզվաբանության տեսությունը՝ որպես ընդհանուր լեզվաբանության մի առանձին բնագավառ, համեմատաբար նոր է: Այն կապվում է հայտնի լեզվաբան **Վիլհելմ ֆոն Հումբոլդտի** անվան հետ (1767-

1835): Նա առաջիններից մեկն է, որ իր աշխատություններում քննում է տեսական այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են լեզվի և մտածողության, ձևի և բովանդակության փոխհարաբերությունը, լեզուների բնույթը, մարդկային լեզվի առանձնահատկությունները, լեզուների զարգացումը, փոխներգործությունը, քերականական կարգերի և իմաստների փոխհարաբերությունը ևն:

Բնականաբար լեզվական հարցերի տեսական քննությունը ավելի վաղ անցյալ ունի: Դեռևս անտիկ աշխարհում քերականներն ու փիլիսոփաները մտորում էին լեզվի բնույթի վերաբերյալ, սահմանում լեզվական օրենքներ: Պետք է նշել, սակայն, որ լեզվաբանության տեսությունը՝ որպես առանձին բնագավառ, սկսեց ուսումնասիրվել հատկապես 19-20-րդ դարերում: Ժամանակակից լեզվաբանության վրա հատկապես մեծ ազդեցություն է թողել **Ֆերդինանդ դը Սոսյուրի** (1857-1913) «Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց» աշխատությունը, որ նրա մահից երեք տարի անց հրատարակեցին ուսանողները՝ Ա. Սեշեն և Շ. Բալին:

Հայ լեզվաբաններից այս բնագավառում մեծ ներդրում ունի **Գ. Զահուկյանը**: Նա ուսումնասիրել է

լեզվաբանական տեսության այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են լեզվի և մտածողության, տրամաբանական և լեզվաբանական կարգերի (կատեգորիաների), լեզվական և արտալեզվական իրակությունների փոխհարաբերությունները, լեզվական մակարդակների դասակարգումը, լեզվական միավորների ու դրանց տարբերակիչ հատկանիշների առանձնահատկությունները, լեզվի ուսումնասիրության մեթոդներն ու հայեցակարգերը և այլն:

Ինչպես լեզվաբանության պատմության, այնպես էլ լեզվաբանության տեսության ուսումնասիրության առարկան լեզուն է: Լեզվաբանության տեսության մեջ, ի տարբերություն լեզվաբանության պատմության, լեզվական հարցերի քննությունը ներկայացվում է բանավիճային ձևով: Այսինքն՝ ներկայացվում են միևնույն լեզվական խնդրի վերաբերյալ տարբեր տեսակետներ և մոտեցումներ:

«Լեզվաբանության տեսության հարցեր» աշխատությունն, ըստ էության, ընդլայնում է «Լեզվաբանության ներածություն» և «Լեզվաբանության հիմունքներ» դասընթացների հարցերի շրջանակը: Աշխատության մեջ քննության են ենթարկվում լեզվաբանության տեսության համեմատաբար քիչ ուսումնա-

սիրված հարցերը, որոշ հարցեր ներկայացվում են նորովի, ամբողջանում է դրանց վերաբերյալ նախկինում եղած պատկերացումը: Ուսումնասիրության նպատակն է ներկայացնել լեզվաբանության տեսության առանցքային խնդիրների կանոնակարգման և հստակեցման հարցը, լեզվաբանության տեսության և սկզբունքների առաջադրման և կիրառման ուղիները, լեզվաբանական մեթոդների զարգացման, մշակման և կիրառման հարցերը, վեր հանել լեզվաբանական արդիական խնդիրները, նախանշել լեզվաբանության տեսության խնդիրների առանձնահատկություններն ու լուծման ուղիները:

ԼԵԶՎԻ ԲՆՈՒՅԹԻ ՀԱՐՑԸ. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան լեզուն է: Սակայն լեզվաբանների տեսակետները չեն նույնանում լեզվի բնորոշման հարցում. տարակարծությունների տեղիք է տալիս այն հարցը, թե լեզու ասելով ինչ պետք է հասկանալ:

Լեզվի բնույթի վերաբերյալ տարբեր տեսակետներ կան, որոնցով էլ պայմանավորված է լեզվաբանության նպատակների և խնդիրների հարցը: *Լեզվի բնույթ* ասելով՝ գերազանցապես պետք է հասկանալ լեզվի էության հետ կապված այն բոլոր հատկանիշները, որ հատուկ են մարդկային լեզվին ընդհանրապես¹:

Տարակարծությունների տեղիք է տալիս **լեզվի սահմանների հստակ որոշման հարցը**: Եթե նկատի ունենանք, որ լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան մարդկային լեզուն է, ապա պետք է հստա-

1 Տե՛ս Գ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978, էջ 15-69:

կեցնել, թե լեզվաբանությունը ինչ չափով պետք է ուսումնասիրի կենդանիների «լեզուն»՝ մարդկային լեզվի ծագման հարցը բացահայտելու համար, ինչ չափով անդրադառնա անդրլեզուներին, ձևայնացված և արհեստական լեզուներին՝ նախատեսված գիտության և հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտների կամ մեքենական թարգմանության համար: Օրինակ՝ հայ լեզվաբաններից **Գ. Զահուկյանն** իրավացիորեն նշում է, որ խելամիտ կլիներ սահմանափակել լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան, այսինքն՝ կենդանիների «լեզվով» հետաքրքրվել այնքանով, որքանով դա օգնում է բացատրել մարդկային լեզվի ծագումը և գործառումը, կամ արհեստական լեզուներով այնքանով, որքանով դրանց ուսումնասիրության խնդիրներն առնչվում են լեզվաբանության ընդհանուր խնդիրներին և այլն: Մինչդեռ իրականում լեզվաբանության ուսումնասիրության խնդիրները բավական լայն ընդգրկում ունեն: Իսկ դա հանգեցնում է հակառակ երևույթին՝ ուսումնասիրության օբյեկտի նեղացմանը, որի հետևանքով էլ լեզվաբանությունը հեռանում է հումանիտար այլ գիտություններից, իսկ լեզվի ուսումնասիրությունն այլևս չի դիտարկվում հասարակության պատմության և մշակույթի համատեքստում:

Լեզվի նկատմամբ նման մոտեցման նախանշաններ կային ժամանակակից լեզվաբանության ներկայացուցիչների (ստրուկտուրալիստների, **Ն. Խոմսկու** դպրոցի ներկայացուցիչների) հայացքներում: Վերջիններս մի կողմից ընդլայնում էին լեզվաբանության խնդիրների շրջանակը՝ մինչև անգամ վերածելով այն ընդհանուր նշանագիտության տեսության, մյուս կողմից՝ նեղացնում: Նման մոտեցում կարելի է նկատել **Ֆ. դը Սոսյուրի** հայացքներում: Մի կողմից՝ լեզուն համարելով պայմանական նշանների համակարգ՝ այն դիտարկում է մյուս նշանային համակարգերի հետ միևնույն հարթության վրա, դրանց միջև հստակ սահմաններ չի դնում և դրանով իսկ ընդլայնում է լեզվաբանության խնդիրների շրջանակը: Մյուս կողմից՝ լեզուն համարելով «քերականական համակարգ, որ պատենցիալ գոյություն ունի ցանկացած ուղեղում կամ ավելի ճիշտ անհատների մի ամբողջ խմբի ուղեղներում»², իսկ լեզուն էլ որպես լեզվաբանության առարկա դիտարկելով «ինքն իր մեջ և ինքն իր համար»՝ Սոսյուրը լեզվաբանությունը հեռացնում է հումանիտար գիտությունների ավելի լայն խնդիրներից:

2 Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, Е., 1999, с. 38.

Հաջորդ խնդիրը, որ տարակարծությունների տեղիք է տալիս, **լեզուն իր ողջ բարդությամբ և բազմապլանությամբ ընդգրկելու դժվարությունն է**։ Խոսելով լեզվի մասին՝ որպես նշանային համակարգի՝ Սոսյուրը և նրա շատ հետևորդներ այն հասկանում էին, ինչպես նշել ենք, շատ նեղ իմաստով՝ որպես հարաբերությունների համակարգ, այսինքն՝ որպես քերականական համակարգ³, մինչդեռ լեզուն այն է, ինչ մարդուն դարձնում է մարդ։ Չկա կյանքի որևէ բնագավառ, որը ինչ որ կերպ չգտնի իր արտացոլումը մարդկային լեզվում։ Այսինքն՝ լեզուն պետք է դիտարկել որպես մի երևույթ, որն արտահայտում է մարդկային գիտելիքների, մտքերի, ցանկությունների, կամքի և զգացմունքների ամբողջությունը։ Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ ասել, թե լեզուն համակարգ է կամ կառուցվածք, բավարար չէ, քանի որ լեզուն նաև հաղորդելի միավորների և կառուցվող տարրերի անընդհատ փոփոխվող և հարստացող ամբողջություն է։ Այս առումով Գ. Ջահուկյանի պատկերացումը տարբեր է կառուցվածքային լեզվաբանության հիմնական պատկերացումից։

3 Ст'ю Ф. де Соссюр, Труды по языкознанию, М., "Прогресс", 1977, էջ 52։

Իրականում լեզուն շատ բարդ համակարգ է, համակարգերի համակարգ, ընդ որում՝ դինամիկ: Լեզվի մեջ ընդգրկվում են այնպիսի համակարգեր, ինչպիսիք են կառուցվածքային ենթահամակարգերը (հաճախ կոչվում են համակարգեր, օր.՝ հնչյունական համակարգ, ձևաբանական համակարգ, բառակազմական համակարգ ևն), տվյալ պատմական շրջանում տիրապետող համակարգը, ինչպես նաև նախորդող և հաջորդող վիճակների (համակարգերի) տարրեր և մնացորդներ, այլ լեզուների մասնակի համակարգեր (սրանք ընդգրկվում են տվյալ լեզվում փոխառությունների և փոխհարաբերության հետևանքով), արտալեզվական համակարգերի դրսևորումներ (սրանք դրսևորվում են լեզվի արտահայտության և բովանդակության պլաններում լեզվի բազմակողմանի կապերի շնորհիվ, որոնց հիման վրա էլ ձևավորվում են տեսական և կիրառական նոր միջգիտակարգեր): Այսինքն՝ որևէ լեզվի ուսումնասիրության ընթացքում չի կարելի սահմանափակվել միայն տվյալ լեզվի տարրերի և տարբեր կաղապարներում դրանց համադրության որոշմամբ կամ զուտ լեզվի գործառության մեխանիզմի ուսումնասիրությամբ: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև արտալեզվական համակարգում ընդգրկված տարրերը, այն է՝ տվյալ լեզուն կրող ժողովրդի պատ-

մական կյանքը, մշակույթը, սովորույթները ևն: Պետք է նկատի ունենալ նաև մյուս համակարգի տարրերը, օրինակ՝ որևէ ոլորտի տերմինաբանության ուսումնասիրության ժամանակ անհնար է սահմանափակվել միայն լեզվական տարրերի ուսումնասիրությամբ, որոշակի գիտելիքներ են պետք նաև տվյալ ոլորտի մասին:

Բացի այդ՝ համակարգի հասկացությունը միշտ օբյեկտը ներկայացնում է իդեալական տեսքով, այդ իսկ պատճառով էլ անհրաժեշտ է համակարգի տեսությանը զուգահեռ ունենալ նրա գործառության տեսությունը: Երկրորդ՝ լեզուն, ինչպես յուրաքանչյուր համակարգ, պետք է ունենա միջավայր, որտեղ գործառում է, որտեղ դրսևորում է իր հատկանիշները, իր վարքը: Սոսյուրը կարծում էր, որ ցանկացած լեզվի համար այդպիսի միջավայր է համարվում հասարակությունը՝ մարդկային խումբը, և այն ստեղծված է, որպեսզի բարելավի մարդու կյանքը հասարակության մեջ: Մինչդեռ **Գ. Ջահուկյանի** կարծիքով դա շատ վիճելի հարց է, գուցե լեզուն ունի որոշակի ինքնուրույնություն և ինքն է ազդում միջավայրի վրա: Բացի այդ՝ ինչպես յուրաքանչյուր համակարգ՝ լեզուն պետք է լինի կառավարվող: Այստեղ նկատի է առնվում ոչ միայն մեխանիզմների կենսաբանական կառավարումը ուղե-

ղում, այլև հասարակության մեջ լեզվի մշակումն ու պլանավորումը:

Լեզվաբանների տեսակետների բախման և տարակարծությունների տեղիք է տալիս **լեզվում ձևի և բովանդակության՝ արտահայտության և բովանդակության պլանների հստակ սահմանազատման դժվարությունը**: Մինչ այդ հարցին անդրադառնալը նշենք, որ ձևի հասկացությունը ոչ միանշանակ է ներկայացվում ոչ միայն փիլիսոփաների, այլև լեզվաբանների կողմից: Փիլիսոփայության մեջ ավելի ընդունված է ձևի և բովանդակության հակադրությունը, քան թե ձևի և սուբստանցիայի, քանի որ բովանդակությունը կարող է լինել ինչպես նյութական, այնպես էլ ոչ նյութական: «Ձև» տերմինը ոչ միանշանակ է ընկալվում ավելի շատ լեզվաբանության մեջ, քան՝ փիլիսոփայության: Այդ իսկ պատճառով **Լ. Ելմսլը** հակադրում էր բովանդակության պլանը ոչ թե «ձևի պլանին», այլ արտահայտության պլանին՝ դրանցից յուրաքանչյուրի համար առանձնացնելով ձև և սուբստանցիա: Ինչպես նշում է **Ջ. Լայոնզը**, «ձև» և «ձևային» տերմինների համար լեզվաբանության մեջ կարելի է

առանձնացնել որոշ հիմնական կիրառություններ⁴. «ձևային» ասվում է ի հակադրություն «իմաստաբանականի», «նյութականի», «ներըմբռնողականի», «հասկացականի»:

Ընդունված է համարել, որ լեզվաբանության իդեալը այնպիսի կադապարի ստեղծումն է, որը կբացատրի լեզվի բոլոր կողմերն ու ողջ մեխանիզմը: Այս խնդիրը լեզվաբանության մեջ տարբեր կերպ է լուծվում: Ստրուկտուրալիստները և **Լ. Խոմսկին** փորձում են լուծել՝ դուրս չգալով լեզվի սահմաններից և միաժամանակ շեղվելով նյութական ձևից, լեզվի մեխանիզմն ուզում են հասկանալ միայն լեզվական տարրերի ներքին կապերի և փոխհարաբերության հիման վրա, այսինքն՝ լեզուն զերծ պահելով սուբստանցից: Նորագույն լեզվաբանության հիմնական փաստարկներից մեկը՝ ձևակերպված *Սոյուրի* կողմից, հետևյալն է. «Լեզուն ձև է, այլ ոչ թե սուբստանց»⁵: Այսինքն՝ լեզվի նշանային համակարգի բաղադրիչների հակադրության բնույթը կախված չէ սուբստանցի բնույթից:

4 Տե՛ս Дж. Лайонз, Введение в теоретическую лингвистику, М., 1978, էջ 148-149:

5 Տե՛ս Ф. де Соссюр, Труды по языкознанию, М., 1977, էջ 154:

Հետագայում **Լ. Ելմսլը** ընդհանրացնում է ձևի և սուբստանցի հասկացությունները արտահայտության և բովանդակության պլանների համար՝ խոսելով արտահայտության և բովանդակության պլանների ձևի և սուբստանցի մասին⁶: Բացի այդ՝ նա նշում է, որ ձևի և սուբստանցի փոխհարաբերությունը հնարավոր է, քանի որ դրանք անկախ են իրարից:

Այսպիսով՝ **դը Սոսյուրը** և **Ելմսլը** լեզուն դիտարկում են որպես հարաբերությունների սահմանափակ համակարգ, որը գոյություն ունի ինքնին: Մինչդեռ, **Գ. Զահուկյանը** համոզված է, որ խնդրի լուծումը հակառակ մոտեցման մեջ է: Եթե նկատի ունենանք, որ լեզվական բովանդակությունը արտահայտում է արտաքին աշխարհը, դրա կապերը, առանձնահատկությունները և հարաբերությունները, իսկ լեզվական արտահայտումը բավական նյութական է, դժվար չէ հասկանալ, որ չի կարելի լեզվականը բացատրել միայն լեզվականով, լեզվի էությունը բացատրելու համար պետք է ելնել աշխարհի նյութական ամբողջությունից: Եթե լեզվակիրներն ապրում են նյութական աշխարհում, խոսում են նրա մասին նյութական միջոցներով, ապա պարզ է, որ լեզվի համընդհանուր տեսությ-

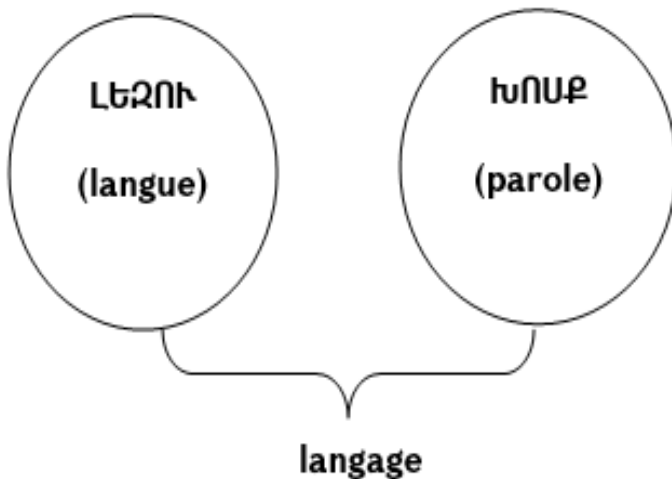
6 Ст'ю Л. Ельмслев, Прологомены к теории языка, “Новое в лингвистике”, вып. 1, М., 1960, էջ 310-314:

յուն ստեղծելը, առանց նկատի ունենալու նրա նյութա-
հարաբերակցական հիմքը, անհնար է: Այսինքն՝
միանգամայն համոզիչ է Ջահուկյանի փաստարկը, որ
արտահայտության և բովանդակության պլանում
միայն միավորների հակադրությամբ չի կարելի հաս-
կանալ լեզվի բնույթը՝ առանց նկատի ունենալու նյու-
թական աշխարհի իրերի հարաբերությունները: Եթե
մարդ չգիտի իրերի բնույթը, հակադրությունների ոչ
մի համակարգ հնարավորություն չի տա հասկանալու
փոխաբերության էությունը. չիմանալով խոզի կամ ա-
վանակի էությունը՝ անհասկանալի կլինի նաև մարդու
հետ դրանց համեմատությունը: Ինքնին լեզվի բնույթը
կարելի է հասկանալ՝ միայն դուրս գալով նրա սահ-
մաններից: Այդ իսկ պատճառով էլ լեզվի համընդհա-
նուր տեսության հիմնախնդիրների մասին ջահուկյա-
նական պատկերացումը ուղղակիորեն հակադրվում է
Սոսյուրի կառուցվածքային ըմբռնմանը: Լեզվի բնույ-
թը հասկանալու տեսակետից ժամանակակից լեզվա-
բանական ուղղություններից Ջահուկյանի մոտեցմանը
հակադրվում են *ստրուկտուրալիզմը* և նրա հիման
վրա ձևավորված *սերող քերականությունը*: Համեմա-
տաբար մոտ է *ֆունկցիոնալ (գործառական) լեզվաբա-
նությունը*, որ առաջին պլան է մղում լեզվի հաղորդակ-
ցական գործառույթը, այսինքն՝ նրա բնական առանձ-

Նահատկությունները: Իրական ուղղությունը ոչ թե ձևից դեպի սուբստանցն է, այլ սուբստանցից դեպի ձևը. ձևի գոյությունը պայմանավորված է սուբստանցով, այլ ոչ թե հակառակը:

ԼԵՂՈՒ ԵՎ ԽՈՍՔ. ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ինչպես գիտենք, լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան լեզուն է, սակայն հարց է ծագում. ի՞նչ դեր ունի այստեղ խոսքը: Գուցե լեզու ասելով պետք է հասկանալ սոսյուլյան իմաստով langage, այսինքն՝ լեզվի (langue) և խոսքի (parole) ամբողջություն:

Լեզվի և խոսքի Ջահուկյանը, անդրադառնալով «լեզու-խոսք» երկատմանը, ինչպես նաև դրա փոխա-

րինմանը եռատումով՝ «լեզու-նորմ-խոսք», նշում է, որ նույնիսկ վերջինը չի լուծում խնդիրը, այլ ավելի է բարդացնում այն: Ուստի այս հարցի վերաբերյալ որոշ դիտարկումներ է անում.

- Լեզվի և խոսքի հակադրությամբ *լեզու* հասկացությունը սովորաբար չի մասնատվում: Մասնատում ասելով՝ Ջահուկյանը չի հասկանում այն *Ելմսլի* ձևով (լեզուն՝ որպես սխեմա, նորմ, ուզու), այլ հարցը ներկայացնում է լեզվի ընդգրկման տեսակետից: Նրա կարծիքով **լեզու** հասկացությունը միատարր չէ: Լեզու ասելով հասկանում ենք այն հիմնականում երեք իմաստով.

1. *Ընդհանուր*՝ մարդկային լեզուն, լեզուն որպես համամարդկային արժեք, որպես հասարակայնորեն կազմակերպված մարդու որոշակի ունակություն, խոսողական կարողություն: Չնայած սոսյուրյան *langage*-ը երբեմն այս իմաստով են հասկանում, սակայն չի կարելի այն համարել լեզվի (հասարակական երևույթի) և խոսքի (անհատական երևույթի) ամբողջություն: Լեզուն այս ընդհանուր հասկացությամբ դիտարկվում է իդեալականորեն, որպես այն ամենի ամբողջություն, ինչ ընդգրկվում է առանձին լեզուներում, պանխրոնիկ մի բան՝ զուրկ հակասությունից: Այսպիսի մոտեցմամբ

լեզվակիրները կլինեն իդեալական խոսող անհատները:

2. *Մասնակի՝* ժողովրդի կամ նրա մի հատվածի լեզուն, լեզուն որպես տվյալ հասարակական խմբավորման արժեք՝ մարդկության մի մասի, տվյալ ժողովրդի ներսում հաղորդակցումն իրականացնող ընդհանուր միջոց՝ «լեզու» բառի գործածությունը սոսյուրյան *langue* իմաստով: Այս դեպքում, ի տարբերություն նախորդ՝ ընդհանրական-իդեալական ձևի, այն հիերարխիկ է, կարող է կազմել ընդհանրացման տարբեր մակարդակներ (տարածական տարբերակներ՝ բարբառ, խոսվածք ևն):

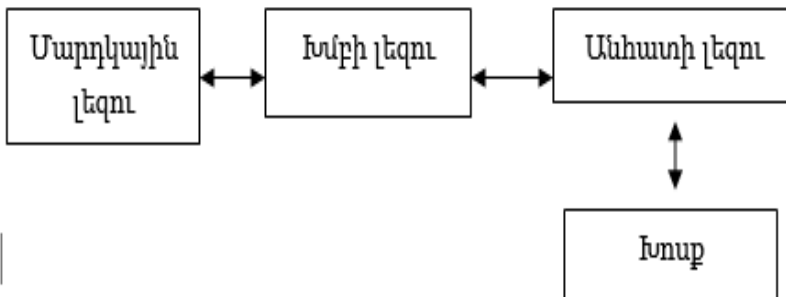
3. *Առանձնակի՝* անհատական լեզուն, լեզուն որպես անհատի՝ խմբավորման անդամի արժեք, տվյալ անհատի հաղորդակցումը հնարավոր դարձնող միջոց: Անհատի լեզուն գտնվում է խմբի լեզվի հետ շարունակական փոխհարաբերության մեջ. նման մոտեցման դեպքում չի կարելի համարել, որ լեզուն անհատից դուրս է, ինչպես դա անում է Սոսյուրը⁷: Հենց անհատներն են հասարակական խմբի լեզվի կրողները: Առանձնակի լեզվի տարբերությունը ընդհանրական-իդեալականից ցույց է տալիս նրա էությունը և որոշում

⁷Տե՛ս Փ. де Соссюр, Труды по языкознанию, М., 1977, էջ 52:

իդեալին հասնելու նրա զարգացումը, որ կոնկրետ լեզվի դեպքում անհնար է, հնարավոր է միայն արհեստականորեն:

Լեզվի հասկացության վերոնշյալ եռամասն բաժանման հիման վրա պարզ է դառնում, որ խոսքը՝ որպես անհատական երևույթ, հակադրվում է խմբի լեզվին անհատի լեզվի միջոցով: Այս դեպքում հակադրություն է ստացվում մի կողմից խմբի լեզվի և անհատի լեզվի միջև, մյուս կողմից՝ անհատի լեզվի և նրա խոսքային արտահայտության՝ որպես հնարավորության և իրականության միջև:

Լեզվի (երեք իմաստով) և խոսքի միջև փոխհարաբերությունը Ջահուկյանը ներկայացնում է հետևյալ գծապատկերով.

Այսպիսով՝ Գ. Զահուկյանը վերանայում է լեզվի ու խոսքի՝ *Սոսյուրի* ժամանակներից լեզվաբանության մեջ ընդհանրացած մոտեցումը: Սոսյուրը լեզուն և խոսքը տարբերում է հատկապես նրանով, որ առաջինին հատկացնում է հասարակական բնույթ, երկրորդին՝ անհատական: Գ. Զահուկյանը կարծում է, որ այս դեպքում թույլ է տրվում հարցի դիալեկտիկական անըմբռնողություն: Խոսքը իրականանում է լեզվական միջոցներով և իր բնույթով սովորաբար ենթադրում է ընկալող, հետևաբար խոսքի և՛ նախադրյալը, և՛ նպատակը հասարակական են, ներքին խոսքն ու մենախոսությունը ածանցյալ են, և դրանց ժամանակ կիրառվում են այն միջոցները, որոնք առկա են երկխոսության ժամանակ: Այսինքն՝ խոսքը հակադրվում է ոչ թե լեզվին ընդհանրապես կամ լեզվին՝ առաջին և երկրորդ իմաստներով, այլ լեզվին՝ երրորդ իմաստով: Այդ դեպքում լեզվի և խոսքի հակադրությունն այլևս չի դիտարկվում որպես ընդհանուրի և անհատականի հակադրություն, այլ մի կողմից՝ որպես խմբի լեզվի և անհատի լեզվի, մյուս կողմից՝ անհատի լեզվի և նրա խոսքային իրացման հակադրություն՝ որպես հնարավորություն և իրականություն:

Հետևաբար՝ խոսք ասելով՝ պետք է հասկանալ ոչ միայն խոսքն ինքնին, խոսողության գործընթացը,

այլև խոսքի ընկալումը: Լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության նման մոտեցման դեպքում հասկանալի է դառնում, որ խոսքը լեզվաբանին հետաքրքրում է ոչ թե ինքնին, այլ որպես լեզվի դրսևորում՝ հնարավորություն տալով վեր հանելու ինչպես լեզվի կաղապարները, այնպես էլ խոսքում այդ կաղապարները գործառող մեխանիզմները:

Կիբեռնետիկայի տերմինաբանությունն օգտագործելով՝ Զահուկյանը պատկերավոր ներկայացնում է այս գործընթացը հետևյալ կերպ. լեզվի ուսումնասիրության ժամանակ գործ ունենք «սև արկղի» հետ, և լեզվաբանի խնդիրն է մուտքային և ելքային տվյալների ուսումնասիրության հիման վրա վեր հանել լեզվի մեխանիզմը⁸: Սրա հետ կապված՝ պետք է ուշադրություն դարձնել հետևյալ երկու հանգամանքներին. նախ՝ խոսքի ընդհանրական կաղապարը վերաբերում է լեզվի բնագավառին, այսինքն՝ խոսքն իրականացվում է լեզվի ընդհանուր կաղապարներով՝ անհրաժեշտության դեպքում լրացնելով մեկ այս, մեկ այն վանդակները, երկրորդ՝ խոսքային գործընթացի կառուցվածքը իրադրային է. այն հիմնվում է արտալեզվական իրադրության վրա, այսինքն՝ միայն բոլոր խոսքային գոր-

8 Տե՛ս Գ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978, էջ 15-69:

ծընթացների ամբողջությունն է վեր հանում լեզվի ընդհանուր կաղապարները, որոնք խոսքի մեջ հանդես են գալիս մասնակիորեն: Ընդ որում՝ լեզվակրի լեզուն խմբի լեզվի մասն է կազմում, զարգանում և կատարելագործվում է նրանց փոխազդեցության միջոցով: Ըստ այդմ՝ կարելի է ասել, որ լեզվի բնույթը պայմանավորված է խոսքային գործընթացների իրականացման նպատակներով, խոսքային գործընթացների բնույթը՝ արտալեզվական իրադրություններով, մարդու շփման, ճանաչողության, ինքնարտահայտման պահանջների դրսևորմամբ:

Լեզվի կառուցվածքի և նրա կաղապարների կատարելագործման աստիճանը որոշվում է խոսքային գործընթացների արագ և լավ իրականացման աստիճանով, խոսքային գործընթացների կատարելագործման աստիճանը՝ արտալեզվական փաստերի լավ արտահայտման աստիճանով⁹:

- Լեզվի և խոսքի փոխհարաբերությունը որոշելիս, ինչպես իրավացիորեն նշում է Գ. Զահուկյանը, պետք է հաղթահարել նախ այս հարցի մեխանիկական, ոչ դիալեկտիկական ըմբռնումը, այնուհետև՝ լեզվի մեկնաբանումը ժամանակակից լեզվաբանությամբ:

9 Տե՛ս նույնը, էջ 18:

յան որոշ նշանավոր ներկայացուցիչների կողմից: Լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված է լեզուն և խոսքը կողք կողքի դնել՝ առանց հաշվի առնելու դրանց՝ մեկը մյուսի մեջ ներթափանցելու հարցը: Այստեղից էլ հետևում է Սոսյուրի հետևյալ համոզմունքը. «պատմականորեն խոսքը նախորդում է լեզվին»¹⁰: Ջահուկյանի խորին համոզմամբ չի կարելի խոսել դրանց՝ մեկը մյուսին փոխհաջորդելու մասին: Հեղինակը գտնում է, որ վերոնշյալ թյուրըմբռնման հիմք է դարձել այն, որ լեզուն և խոսքը դնում են իրար կողքի:

Լեզուն ոչ միայն խոսքի նախադրյալն է, այլև՝ արդյունքը: Մարդը կարող է խոսել միայն այն դեպքում, եթե տիրապետում է լեզվին: Բացի այդ՝ Սոսյուրը լեզուն անհատի նկատմամբ արտաքին երևույթ է համարում, որ ինքնին չի կարող ո՛չ ստեղծել, ո՛չ փոխել լեզուն: Մինչդեռ Ջահուկյանը առանձնացնում է անհատի լեզուն: Այն յուրացվում է մանկությունից և ուղեկցում մարդուն մինչև մահ՝ կազմելով ժողովրդի լեզվի մի մասը: Անհատի լեզուն է հնարավոր դարձնում անհատի առանձին խոսողական ակտերը և ընդհանրապես նրա խոսքը: Անհատի լեզուն սկզբնապես յուրացվում է ուրիշների խոսքի հիման վրա և հետագայում

10 Ф. Де-Соссюр, Курс общей лингвистики, Е., 1999, с. 42.

սնվում ուրիշների խոսքով: Հետևաբար՝ կարևոր է հաշվի առնել, թե ում դիրքերից ենք մոտենում՝ խոսողի՞, թե՞ լսողի, հաղորդողի՞, թե՞ ընկալողի: Լեզուն որոշակի վիճակ է, խոսքը՝ որոշակի գործընթաց: Լեզուն մարդու պահանջմունքները բավարարում է խոսքի միջոցով: Լեզվի երկու բացատրություններից՝ լեզուն խոսքի իրականացման մեխանիզմ է, թե մարդու օրգանիզմի կողմից գործի դրվող որոշակի տարրերի, օրենքների և կաղապարների ամբողջություն, Ջահուկյանը ճիշտ է համարում երկրորդ մոտեցումը¹¹: Հետևաբար՝ լեզվի և խոսքի փոխհարաբերությունը պետք է ներկայացնել ոչ թե «խոսք – խոսք- խոսք... լեզու- լեզու- լեզու...» կամ «լեզու- լեզու- լեզու... խոսք- խոսք- խոսք...», այլ՝ «լեզու-խոսք- լեզու-խոսք-լեզու-խոսք...»:

- Լեզվի և խոսքի կարևոր տարբերություններից է, Ջահուկյանի կարծիքով, *անմիջականությունը*: Այն ամենը, ինչ հանդես է գալիս որպես անմիջական գործընթաց, վերաբերում է խոսքին, այն, ինչ զրկվում է անմիջականությունից, դադարում է գործընթաց լինելուց և դառնում է հիշողության պահեստային փաստ, վերաբերում է լեզվին: Այսինքն՝ լեզվականը խոսքայինն է՝ զրկված անմիջականությունից, խոսքա-

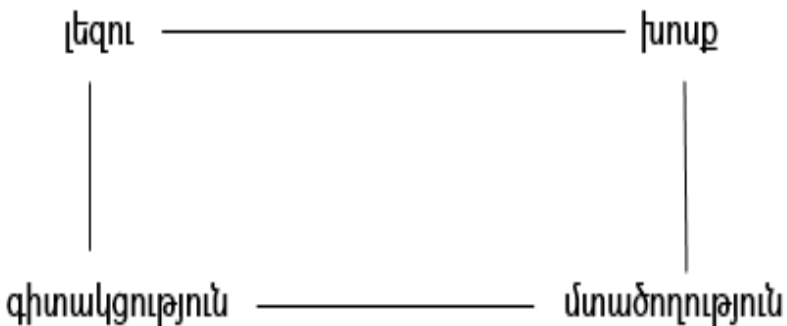
11 Ст' у Г. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978, էջ 18:

յինը լեզվականն է՝ ստացած անմիջական բնույթ և առնված գործընթացի մեջ: Սակայն այս դեպքում ևս լեզուն և խոսքը չի կարելի պատկերացնել իրար կողքի դրված, այլ որպես իրար փոխհաջորդող երևույթներ: Այլ կերպ ասած՝ լեզուն հնարավորություն է տալիս մարդուն խոսել, իսկ խոսելը հարստացնում է լեզուն:

- Լեզվի և խոսքի հաջորդ տարբերությունը Ջահուկյանը համարում է լեզվի կառուցվածքայնությունը (ծավալայնությունը) և խոսքի գծայնությունը: Խոսքի դեպքում տեղի է ունենում համաժամանակյա միավորների ներքաշում գործընթացի մեջ, դրանց տարաժամանակացում: Խոսքը՝ որպես գործընթաց, ծավալվում է ժամանակի որոշ հատվածում, այն զուրկ է պատմությունից: Իսկական պատմության կրողը լեզուն է, որի առանձին դրսևորումները կարող են համեմատվել ըստ հաջորդականության:

- Լեզվի՝ մարդու մտածողական գործունեության հետ ունեցած փոխհարաբերության մասին խոսելիս հարց է ծագում. ունի՞ արդյոք լեզվի և խոսքի փոխհարաբերությունը իր զուգահեռը մտածական գործունեության մեջ: Լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության բնորոշման մեջ որոշակի անհասկանալիություն կա: Լեզվաբանները խոսում են լեզվի և

մտածողության փոխհարաբերության մասին, հոգեբանները՝ խոսքի և մտածողության: Հասկանալի է, որ այստեղ ամբողջ խնդիրը «մտածողություն» բառի երկիմաստության մեջ է: Ըստ առաջին իմաստի՝ *մտածողություն* բառը նշանակում է մտածելու գործընթաց, ըստ երկրորդ իմաստի՝ մտածելու կարողություն՝ որպես մարդու ունակություն: Այսինքն՝ մի դեպքում այն գործընթաց է բնորոշում, մյուս դեպքում՝ վիճակ, առաջին դեպքում հարաբերվում է խոսքին, երկրորդ դեպքում՝ լեզվին: Ջահուկյանը վերջին դեպքում «մտածողություն» բառը փոխարինում է «գիտակցություն» բառով և ստանում հետևյալ գծապատկերը.

Այսպիսով՝ լեզվի և խոսքի տարբերակումն իր զուգահեռն ունի նաև գիտակցության և մտածողությո-

յան տարբերակման մեջ: Հետևաբար առաջարկվում է խոսել ոչ թե լեզվի և մտածողության, այլ լեզվի և գիտակցության, համապատասխանաբար նաև՝ խոսքի և մտածողության կապի մասին: Մտածողությունը, ինչպես և խոսքը, անմիջական և գործընթացային բնույթ ունի: Մտածողության յուրաքանչյուր ակտ հենվում է գիտակցության վրա և վերածվում գիտակցության փաստի: Սակայն Ջահուկյանը նշում է, որ պետք է նկատի ունենալ, որ լեզվի մեջ կարևոր դեր են խաղում նաև ոչ գիտակցական երևույթները (օր.՝ ձայնարկությունները):

Լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության հարցը ներկայացնելով համընդհանուր լեզվաբանական տեսության մեջ՝ Ջահուկյանը նշում է, որ ինչպես լեզուն, այնպես էլ խոսքը այստեղ համարվում են հոգևոր-նշանային կարգի երևույթներ, նրանց միջև նույնպիսի հարաբերություն կա, ինչպիսին որ գիտակցության և մտածողության միջև¹²: Բացի այդ՝ գիտակցությունը և լեզուն համարվում են կախվածության առգոյորոշ կարգի հոգևոր-նշանային դրսևորումներ, իսկ մտածողությունը և հաղորդակցումը (նաև խոսքը՝ որպես հաղորդակցման մի դրսևորում)՝ պատճառայնության գո-

12 Ст' и Г. Джаукян, Универсальная теория языка, М. 1999, էջ 14:

յորոշ կարգի հոգևոր-նշանային դրսևորումներ: Եթե առգոյորոշ կարգերը բնորոշում են առարկայական հատկանիշները և հարաբերությունները, այսինքն՝ առարկաների «վիճակները», ապա գոյորոշ կարգերը բնորոշում են առարկաների հատկանիշների և հարաբերությունների հատկանիշներն ու հարբերությունները: Ընդ որում՝ պետք է նկատի ունենալ, որ խոսքը իրադրային է, և լեզվական իրադրությունը ամբողջովին կախված է հաղորդակցման գործընթացից՝ դրա իրականացման գործոններից, գործընթացի կողմերի նկատմամբ դրանց հարաբերությունից, հաղորդակցման տեղից և ժամանակից:

Բացի այդ՝ չնայած այստեղ Զահուկյանը կիրառում է *մարդկային լեզու* և *խոսք* արտահայտող նեղ իմաստով տերմիններ, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ համընդհանուր լեզվաբանական տեսության համակարգում դրանց համապատասխանում են ավելի լայն հասկացություններ. լեզուն համարվում է նյութական արտահայտության ընդհանուր կարգի դրսևորում, որտեղ նկատի է առնվում հոգևոր-նշանային բովանդակության ցանկացած արտահայտություն՝ ներառյալ դիմախաղը, ժեստերը ևն: Նմանապես *խոսք* ասելով՝ պետք է հասկանալ հաղորդակցման կարգի որևէ

դրսևորում, այսինքն՝ ցանկալի միջոցներով գործընթացի արտահայտման ցանկացած ձև:

Ինչ վերաբերում է լեզվի և խոսքի սոսյուրյան հակադրությանը, պետք է նշել, որ այդ հակադրության մեջ չկա դրա համար անհրաժեշտ նախապայման՝ հակադրության միայն մեկ տարբերակիչ հատկանիշ ունեցող նվազագույն զույգ: Սոսյուրը, հասկանալով այդ հակադրությունը որպես վիճակի և գործընթացի տարբերակում, միաժամանակ առանձնացնում է երկրորդ տարբերակիչ հատկանիշը՝ ընդհանուրն ու անհատականը: Մինչդեռ լեզուն՝ որպես վիճակ, կարող է լինել և՛ հասարակական, և՛ անհատական, իսկ այդ երկու դրսևորումների միջև կա փոխադարձ հարաբերություն: Սոսյուրյան այս բացթողումը Ջահուկյանը համընդհանուր լեզվաբանական տեսության համակարգում լրացնում է՝ «լեզու- խոսք» հակադրության փոխարեն դնելով «լեզու- հաղորդակցում» հակադրությունը, որի երկու բաղադրիչներն էլ ունեն ինչպես ընդհանուր (հասարակական), այնպես էլ առանձին (անհատական) դրսևորումներ: Եվ իսկապես, խոսքի և հաղորդակցման համեմատության դեպքում դժվար չէ պարզել, որ խոսքը, հաղորդակցման համեմատ, ավելի անհատական երևույթ է: Լեզուն՝ որպես գործընթաց, դրսևորվում է ոչ միայն խոսքում, այլև լսողական

ընկալման մեջ՝ ըմբռնելով լսածը: Այսպիսով՝ լեզվի և խոսքի՝ որպես որոշակի կարգերի հակադրության դեպքում խոսքի հասկացությունը անհրաժեշտ է փոխարինել հաղորդակցման կարգով և տարբերակել խոսքը՝ որպես ազդակ ($\rightarrow$) և խոսքը՝ որպես պատասխան ($\leftarrow$), չեզոք կամ ինքնին խոսքը, որ ո՛չ հարց է, ո՛չ պատասխան ($\rightarrow$ —, որպես *ոչ-ոչ* հարաբերություն), երկխոսությունը ($\leftrightarrow$, որպես *և-և* հարաբերություն), մենախոսությունը ($\dashv$) և ինքնարտահայտումը՝ առանց հաղորդակցման նպատակադրման (0): Հենց այսպես է հաղորդակցման կարգը մտնում համընդհանուր լեզվաբանական տեսության համակարգ՝ վիճակի և գործընթացի մյուս կարգերի հետ կազմելով հոգևորության դրսևորումներից մեկը:

Լեզվի և խոսքի ըմբռնման ջահուկյանական մոտեցումը մասնակիորեն իր զուգահեռն ունի նաև Ա. Սմիռնիցկու ուսումնասիրություններում: Պետք է նշել սակայն, որ Ջահուկյանն իր աշխատություններում չի հիշատակում նման զուգահեռի մասին: Կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը ծանոթ չէր վերջինիս հայացքներին, սակայն այլ բան է վկայում «Լեզվաբանության պատմության» մեջ Ա. Սմիռնիցկու որոշ ըմբռնումների քննությունը: Հետևաբար՝ կարծում ենք, որ Ջահուկյանը պարզապես չի ցանկացել ներկայացնել նման զու-

գահեռ, մանավանդ որ ժամանակագրական առումով այն նախորդել է իր ըմբռնմանը: Նշենք, որ Սմիռնիցկին ևս առաջ է քաշում լեզվի և խոսքի տարբերակման անհրաժեշտության հարցը, սակայն այն տարբերությամբ, որ լեզուն համարում է խոսքի մի բաղադրիչը: Թվում է՝ բոլորովին հակադիր մի ըմբռնում է: Սակայն առանձնացնելով լեզուն խոսքից՝ Սմիռնիցկին նշում է, որ որպես արդյունք մնում է «վերլեզվային մնացորդ», որն ինքնին լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկա չէ: Այդ մնացորդը բաղկացած է երեք մասից՝ լեզվի գործառման անհատական առանձնահատկություններից, լեզվական փաստերի օգտագործման հասարակայնորեն ձևավորված առանձնահատկություններից և լեզվի գործածության հետևանքով խոսքի մեջ ձևավորված միջոցներից¹³: Կարծում ենք՝ Սմիռնիցկու հենց այս դիտարկումն է հիմք հանդիսացել Ջահուկյանի համար լեզվի երեք դրսևորումները (մարդկային լեզու, խմբի լեզու, անհատի լեզու) առանձնացնելիս:

13 См' u А. И. Смирницкий, Объективность существования языка, материалы к курсам языкознания, изд. Московского университета, Москва, 1954, էջ 14-33:

ԼԵԶՈՒ ԵՎ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ.

ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ

Լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության հարցը լեզվաբանության տեսության առանցքային խնդիրներից է: Լեզվաբանության պատմության նոր և նորագույն շրջանում այս հարցը հատկապես բազմակողմանի քննության է ենթարկվում մի նոր գիտակարգի՝ հոգելեզվաբանության մեջ: Լեզվի՝ մարդու մտածողական գործունեության հետ ունեցած փոխհարաբերության մասին խոսելիս հարց է ծագում. ունի՞ արդյոք լեզվի և խոսքի փոխհարաբերությունը իր զուգահեռ մտածական գործունեության մեջ: Լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության բնորոշման մեջ որոշակի անհասկանալիություն կա: Լեզվաբանները խոսում են լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության մասին, հոգեբանները՝ խոսքի և մտածողության: Հասկանալի է, որ այստեղ ամբողջ խնդիրը «մտածողություն» բառի երկիմաստության մեջ է: Ըստ առաջին իմաստի՝ *մտածողություն* բառը նշանակում է մտածելու գործընթաց, ըստ երկրորդ իմաստի՝ մտածելու կարողություն՝ որպես մարդու ունակություն: Այսինքն՝ մի դեպքում

այն գործընթաց է բնորոշում, մյուս դեպքում՝ վիճակ, առաջին դեպքում հարաբերվում է խոսքին, երկրորդ դեպքում՝ լեզվին:

Պետք է նշել, սակայն, որ լեզվաբանական ուսումնասիրություններում «մտածողություն», «գիտակցություն», «միտք» տերմինները հաճախ չեն սահմանազատվում, երբեմն նույնիսկ կիրառվում են որպես հոմանիշներ: Օրինակ՝ *գիտակցություն* տերմինը հաճախ կիրառում են որպես մարդու հոգեկան գործունեության ամբողջություն՝ ներառելով ինտելեկտը, զգայական և կամային հատկանիշները, երբեմն՝ որպես մարդու ընկալելու ունակություն, երբեմն էլ՝ աշխարհընկալում, աշխարհաճանաչողություն իմաստներով:

Նշենք, որ *գիտակցություն* տերմինն իրականում շատ լայն իմաստ ունի, այն պետք է հասկանալ որպես մտածելու կարողություն (մարդու մտածելու ունակություն): Այսինքն՝ *գիտակցություն* ասելով՝ պետք է հասկանալ մարդու ուղեղում իրականության արտահայտման ողջ գործընթացը: Ըստ այդմ՝ *մտածողություն* տերմինի իմաստը կնեղանա, այն կդիտարկվի որպես գիտակցության մի մաս: *Մտածողություն* ասելով՝ կհասկանանք մտածելու գործընթաց:

Ինչ վերաբերում է **միտք** տերմինին, ապա այն պետք է դիտարկել որպես մտածողության արդյունք: Մտածողությունը մարդու ուղեղի գործառույթ է, ոչ միայն մտածելու, այլև եզրակացնելու, գնահատելու, վերլուծելու գործընթաց:

Ինչպես հաղորդակցումը, այնպես էլ մտածողությունը կարող է լինել.

1. խոսքային (վերբալ),

2. ոչ խոսքային (ոչ վերբալ):

Ոչ խոսքային մտածողությունն արտահայտվում է զգայական պատկերներով, որ մտապահում է մարդու ուղեղը և հետո երևակայության շնորհիվ վերարտադրում: Մտածողության այս ձևն այս կամ այն չափով դրսևորվում է որոշ կենդանիների ուղեղում, բնականաբար դրա զարգացման բարձր դրսևորումը բնորոշ է մարդկանց:

Խոսքային մտածողության հիմքում բառերի, մտքերի, եզրահանգումների մի համախումբ է, որ թույլ է տալիս վերլուծել, ընդհանրացնել, եզրակացնել, դիտարկումներ անել ևն: Խոսքային մտածողությունը դրսևորվում է լեզվում ընդունված ձևերով, այսինքն՝ արտահայտվում է ներքին և արտաքին խոսքի մեջ:

Տարբերակում են մտածողության 3 տիպ.

1. պատկերավոր,
2. տեխնիկական,
3. տրամաբանական:

Պատկերավոր մտածողությունը ենթադրում է երևույթների, առարկաների ևն վառ ընկալում: Այն բնորոշ է հատկապես ստեղծագործող մարդկանց՝ երաժիշտներին, գրողներին, նկարիչներին... Դրսևորվում է համապատասխանաբար գեղարվեստական ստեղծագործություններում, գեղանկարչության, երաժշտության, ճարտարապետության մեջ, կինոարվեստում ևն:

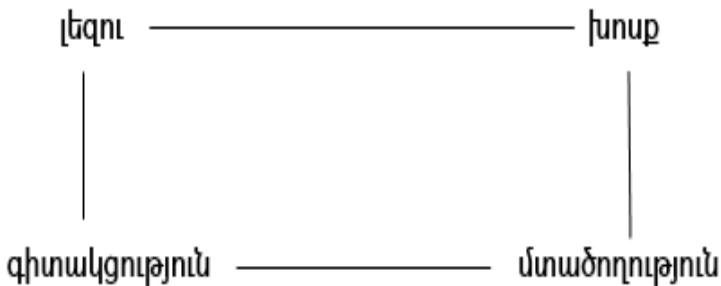
Տեխնիկական մտածողության շնորհիվ ձևը և բովանդակությունը տեխնիկական դրսևորում են ստանում:

Տրամաբանական մտածողությունը կապվում է լեզվի հետ: Լեզուն հնարավորություն է տալիս անվանելու առարկաները, երևույթները, խմբավորելու դրանք, ինչպես նաև վերածելու հասկացությունների:

Տարբերակելով *գիտակցություն*, *մտածողություն* և *միտք* տերմինները՝ փորձենք պարզել, թե ինչ փոխ-

հարաբերության մեջ են լեզուն և մտածողությունը, ինչպես նաև լեզուն և գիտակցությունը:

Ջահուկյանը լայն իմաստով մտածողությունը փոխարինում է «գիտակցություն» տերմինով և ստանում հետևյալ գծապատկերը.

Գ. Ջահուկյանը կարծում է, որ լեզվի և խոսքի տարբերակումը իր զուգահեռն ունի նաև գիտակցության և մտածողության տարբերակման մեջ: Հետևաբար առաջարկում է խոսել ոչ թե լեզվի և մտածողության, այլ լեզվի և գիտակցության, համապատասխանաբար նաև՝ խոսքի և մտածողության կապի մասին: Մտածողությունը, ինչպես և խոսքը, անմիջական և գործընթացային բնույթ ունի: Մտածողության յուրաքանչյուր ակտ հենվում է գիտակցության վրա և վե-

րաձվում գիտակցության փաստի: Սակայն Ջահուկյանը նշում է, որ պետք է նկատի ունենալ, որ լեզվի մեջ կարևոր դեր են խաղում նաև ոչ գիտակցական երևույթները (օր.՝ ծայնարկությունները):

Ջահուկյանը, ներկայացնելով լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության հարցը համընդհանուր լեզվաբանական տեսության մեջ, նշում է, որ ինչպես լեզուն, այնպես էլ խոսքը այստեղ համարվում են հոգևոր-նշանային կարգի երևույթներ, նրանց միջև նույնպիսի հարաբերություն կա, ինչպիսին որ գիտակցության և մտածողության միջև¹⁴:

Այսինքն՝ պետք է նշել, որ լեզուն մտածողության հետ կապվում է գիտակցության միջոցով: Սակայն մյուս կողմից մտածողությունն էլ լեզվին առնչվում է խոսքի միջոցով՝ դրսևորվելով խոսքում: Այս տեսակետն անշուշտ տրամաբանական է, բայց մի դիտարկման կարիք, այնուամենայնիվ, կա: Ըստ այս տեսակետի՝ մտածողությունը դրսևորվում է միայն խոսքի միջոցով: Սակայն, ինչպես գիտենք, խոսքը լեզվի դրսևորումներից մեկն է միայն: Բնականաբար մտածողության դրսևորման տարբերակ կարող են լինել նաև լեզվի մյուս դրսևորումները: Այսինքն՝ կարելի է եզրակաց-

14 Ст' и Г. Джаукян, Универсальная теория языка, М. 1999, էջ 14:

նել, որ մտածողությունը հիմնվում է որոշակի նշանային համակարգի վրա, և այդ համակարգը պարտադիր չէ, որ լինի լեզվական: Լեզուն մտքերի արտահայտման հիմնական, բայց ոչ միակ միջոցն է: Դրանից բացի՝ մտքերը կարող են արտահայտվել, օրինակ, երաժշտական հնչյունների, նկարների, գույների, քանդակների ձևով ևն:

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՀԱՐՑԸ

Չնայած լեզվաբանության կառուցվածքի և դրա բաժինների փոխհարաբերության հարցը մեծ դեր ունի ընդհանուր լեզվաբանության և լեզվի տեսության մեջ, այնուամենայնիվ այն հազվադեպ է առանձին ուսումնասիրության նյութ դառնում:

Մինչև լեզվաբանության բաժինների քննությանն անդրադառնալը նախ ներկայացնենք, թե ինչ ասել է լեզվաբանության կառուցվածք: Լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված է լեզվաբանության կառուցվածք ասելով հասկանալ այն բոլոր գիտությունների ամբողջությունը, որոնց ուսումնասիրության առարկան մարդկային բնական լեզուն է: Իսկ մարդկային լեզուն, ինչպես գիտենք, շատ բարդ և բազմակողմանի երևույթ է, ուստի դրա ուսումնասիրության համար ճանաչողության զարգացմանը զուգընթաց ստեղծվել են որոշակի գիտաճյուղեր: Դրանք են լեզվաբանական գիտակարգերն (դիսցիպլիններ) ու բաժինները: Հարկ է նշել, որ լեզվաբանական գրականության մեջ դրանց առանձնացման հստակ սահմաններ չկան, երբեմն հանդիպում են խիստ կամայական

տարբերակումներ: Զահուկյանը, առանձին ուսումնասիրության նյութ դարձնելով այս խնդիրը, գիտակարգերի և բաժինների տարանջատման հստակ սկզբունք է մշակում: Այն է՝ գիտակարգերի առանձնացման համար պետք է հիմք ծառայի օբյեկտի տարածաժամանակային ընդհանրականության աստիճանը, բաժինների համար՝ օբյեկտի բաղկացականությունը¹⁵:

Այսպիսով՝ **լեզվաբանական գիտակարգերը** լեզվի մասին գիտության բաժիններ են, որոնց ուսումնասիրության օբյեկտը լեզուն է՝ այդ հասկացության ընդհանրացման տարբեր աստիճանով, իսկ **լեզվաբանության բաժինները** լեզվի այնպիսի մասեր են, որոնք ուսումնասիրում են լեզվի կառուցվածքի տարբեր կողմերը: Լեզվաբանական գիտակարգերի և բաժինների միջև գոյություն ունի ազատ զուգորդման հարաբերություն: Մի կողմից՝ տարբեր գիտակարգեր կարող են ունենալ միևնույն բաժինները, մյուս կողմից՝ ամեն մի բաժին կարող է առանձնանալ ըստ տարբեր գիտակարգերի, ինչպես՝ ընդհանուր հնչյունաբանություն, պատմական հնչյունաբանություն ևն:

15 Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 37:

Ինչ վերաբերում է գիտակարգերի և բաժինների տարանջատման տարբեր մոտեցումներին, ապա կարելի է մատնանշել մի քանի *պատճառ*:

Գիտության մեջ սովորույթի դերը

Գիտությունը մարդկային ստեղծագործության արգասիք է, հետևաբար՝ գիտության մեջ կարող է որոշակի կարևորություն ունենալ սուբյեկտիվ մոտեցումը՝ թե՛ սովորույթը, թե՛ զանազան հեղինակությունների դերը, թե՛ ժամանակի նորաձև միտումներով առաջնորդվելը: Երբեմն սովորույթի ուժով կիրառվում են ավանդական մոտեցումները՝ անտեսելով գիտության ժամանակակից վիճակն ու նոր տվյալները: Ինչպես գիտենք, պատմահամեմատական լեզվաբանության հիմնադիրները հեղափոխեցին լեզվի ընկալման նկատմամբ պատկերացումները և լեզվի ուսումնասիրության մեջ սկսեցին կիրառել պատմական մոտեցումը՝ անտեսելով լեզվաբանության կառուցվածքի հարցը: Նրանք շարունակում էին կիրառել լեզվաբանական գիտակարգերի ավանդական բաժանումները՝ նյութի ավելի ռացիոնալ բաժանումը թողնելով առան-

ծին լեզուների նորմատիվ և նկարագրական քերականությունների հեղինակներին: Հետագայում *Ֆ. դը Սոսյուրը*, առավելություն տալով լեզվի ուսումնասիրության համաժամանակյա (սինխրոնիկ) մոտեցմանը, լեզվաբանության առաջ կրկին նյութի ռացիոնալ դասակարգման խնդիր դրեց: Թեև, Սոսյուրն ինքը այս բնագավառում նկատելի առաջընթաց չունեցավ: Կառուցվածքային լեզվաբանության ներկայացուցիչները միայն մասնակիորեն հաղթահարեցին լեզվի համակարգման հակասությունները: Այս թերացումը բնորոշ էր նաև *սերոդ քերականության* ներկայացուցիչների աշխատանքներին, որտեղ լեզվաբանական գիտակարգերի ըմբռնումը մնում էր բավական ավանդական հիմքի վրա: Թվում է, թե մերժելով կամ քննադատելով ավանդական մոտեցումով առաջնորդվող ներկայացուցիչներին՝ Գ. Ջահուկյանն առհասարակ դեմ է սովորույթին կամ ավանդույթին: Մինչդեռ պետք է նշել, որ այս հարցում Ջահուկյանը խիստ հետևողական և ռացիոնալ սկզբունք է դրսևորում՝ ճշգրտելով իր մոտեցումը: «Եթե սովորույթը հենվում է ռացիոնալ սկզբունքների վրա և ճշգրիտ արտահայտում է օբյեկտի կառուցվածքը, ապա այդպիսի սովորույթն անհրաժեշտ է. այդպիսի սովորույթի վրա է հենվում գիտությունը: Մինչդեռ դիտարկվող բնագավառում սովորույ-

թը ոչ միշտ է համընկնում գիտության օբյեկտի և հենց գիտության ժամանակակից ըմբռնման հետ...»¹⁶: Տարբեր դպրոցների և ուղղությունների ներկայացուցիչներ, հարցը ոչ այնքան կարևոր համարելով, շրջանցում են այն կամ բավարարվում ընդհանուր դիտարկումներով: Նման մոտեցման դեպքում ի հայտ են գալիս հակասություններ ուսումնասիրության օբյեկտի տվյալների և նկարագրման համակարգի միջև:

Տերմինաբանական հակասությունները

Լեզվի կառուցվածքի առանձին կողմերի և լեզվաբանության բաժինների բնորոշման մեջ տերմինաբանական սահմանազատում չկա: Չկան առանձնացված և ընդհանուր կիրառություն գտած տերմիններ: Օր.՝ «քերականություն» տերմինը կիրառվում է մե՛կ այս, մե՛կ այն իմաստով: Երբեմն նկարագրական ձևով է բնորոշվում երևույթը, ինչպես օրինակ՝ հայերենի կառուցվածքի նկարագրություն, երբեմն օբյեկտն է նշվում գիտակարգի փոխարեն: Հարցն էլ ավելի է

16 Տե՛ս Գ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978, էջ 21:

բարդանում, երբ գործ ենք ունենում մի քանի լեզուների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձին տերմինաբանությունը: Իհարկե, լեզվաբանության կառուցվածքն առաջին հերթին պայմանավորված է լեզվի կառուցվածքով, բայց լեզվական երևույթների ուսումնասիրության արդյունքների դասակարգումն ըստ առանձին բաժինների ևս կարևոր դեր ունի: Բացի այդ՝ տերմինաբանության մեջ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև լեզվի ուսուցման մեթոդաբանությունը, միևնույն հասկացությունների վրա հիմնվելու անհրաժեշտությունը՝ հետազոտության արդյունքների ամփոփումը ճշգրիտ իրականացնելու համար, ինչպես նաև արտալեզվաբանական չափանիշներն ու լեզվաբանության և գիտության մյուս ճյուղերի տվյալների համաձայնեցումը:

Անհիմն և կամայական եզրահանգումները

Որոշ հետազոտողներ հին համակարգի մեջ նոր տվյալներ են ներմուծում, կամայական եզրահանգումներ անում, տարբեր դիրքերից քննում ներկայացվող հարցը՝ առաջացնելով լեզվաբանության բաժինների և գիտակարգերի սահմանների ըմբռնման անհամա-

կարգայնություն: Օր.¹ հայտնի է, որ լեզվաբանության ուսումնասիրության օբյեկտը լեզուն է, սակայն այս միտքը տարբեր դարոցների և ուղղությունների ներկայացուցիչների կողմից տարբեր կերպ է հասկացվում և ներկայացվում՝ պայմանավորված ուսումնասիրության բնագավառի տարբերություններով, մեթոդաբանությամբ և հետազոտության հայեցակարգերով: Այս տարբերությունները, համապատասխանաբար, ազդում են նյութի սիստեմավորման և դասակարգման վրա:

Լեզվի տարբերակայնության անտեսումը

Որոշ հետազոտողների համար լեզվաբանության բաժինների և գիտակարգերի առանձնացման համար հիմք է ծառայում լեզու-խոսք հակադրությունը՝ առանց հաշվի առնելու լեզվի կառուցվածքի և դրա տարբերակայնության ուսումնասիրությունը: Լեզվի կառուցվածքի և դրա տարբերակայնության ուսումնասիրությունը կարող է իրականացվել կա՛մ հաջորդաբար՝ մեկը մյուսից հետո, կա՛մ մեկընդմեջ: Լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության ջահուկյանական ըմբռ-

նումը անհրաժեշտ է դարձնում «մեկընդմեջ քերականության» սկզբունքների մշակումը:

***Ընդհանուր և ոչ ընդհանուր լեզվաբանության
խնդիրների տարբերակումը***

Լեզվաբանության և լեզվի մասին գիտության (գիտակարգերի) բաժինների առանձնացման ժամանակ պետք է հաշվի առնել ընդհանուր և ոչ ընդհանուր (մասնավոր, առանձնակի) լեզվաբանությունների խնդիրները և հստակ տարբերակել դրանք: Ջահուկյանը, առաջարկելով այս սկզբունքը, նշում է, որ այն պահպանված չէ որոշ հետազոտողների (Ռ. Յակոբսոն, Մ. Ֆանտ, Մ. Հալե) ուսումնասիրություններում¹⁷: Թեև ընդհանրական և ոչ ընդհանրական լեզվաբանությունների տարբերակման խնդիր է դնում նաև Լ. Ելմսլերը, սակայն Ջահուկյանի սկզբունքը էականորեն տարբերվում է վերջինիս սկզբունքից: Ընդհանուր լեզվաբանությունը, ի տարբերություն ոչ ընդհանուր լեզվաբանության, պետք է կառուցվի ոչ թե առանձին լեզուների հայտնի փաստերի, այլ որոշ ընդհանուր

17 Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 40:

սկզբունքների հիման վրա: Ընդհանուր լեզվաբանությունը քննում է հատկանիշները և հարաբերությունները, իսկ ոչ ընդհանուր լեզվաբանությունը՝ որոշակի հատկանիշ ունեցող կամ որոշակի հարաբերությամբ կապված միավորները: Ի տարբերություն Ջահուկյանի՝ Լ. Ելմսլը կարևորում էր միայն հարաբերությունները, ընդ որում՝ առանց հստակ որոշելու հարաբերությունների և հատկանիշների փոխհարաբերությունը: Ընդհանուր լեզվաբանությունը պետք է մի կողմից շեղվի տվյալ իմաստների և դրանց նյութական ձևավորման կոնկրետ միջոցներից, մյուս կողմից՝ հաշվի առնի դրանց ամբողջությունը: Այդ իսկ պատճառով էլ ընդհանուր լեզվաբանության համար գլխավոր գիտակարգեր են համարվում բովանդակության պլանի ուսմունքը՝ անկախ արտահայտության պլանից, և արտահայտության պլանի ուսմունքը՝ անկախ բովանդակության պլանից: Ոչ ընդհանուր լեզվաբանություններն առաջին հերթին գործ ունեն երկպլանային միավորների հետ՝ դիտարկելով դրանց արտահայտության պլանը, բովանդակության պլանը և այդ պլանների միավորման միջոցները առանձին-առանձին:

Հետևաբար՝ լեզվաբանական գիտակարգերի դիտարկումը ընդհանուր լեզվաբանության խնդիրն է, մինչդեռ բաժինների դիտարկումը՝ ընդհանուր տիպա-

բանության խնդիրը: Լեզվաբանական գիտակարգերի քանակը և բնույթը կախված է առանձնացվող մակարդակների և միավորների քանակից և բնույթից՝ նկատի ունենալով միավորների դիտարկման հնարավորությունը ստատիկ և դինամիկ տեսանկյունից, որ կառուցվածքային և սերող քերականությունների մեջ ոչ այնքան հետևողական է արվել:

Լեզվաբանության բաժինների առանձնացման ժամանակ նկատի են առնվում առաջին հերթին տվյալ միավորի ներառման հնարավորությունը մյուսի մեջ, միավորների գծային և ոչ գծային փոխհարաբերությունները, արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերությունը, հարացույցային և շարակարգային տեսանկյունների ընտրությունը, ստորոգման առկայությունը կամ բացակայությունը, հարաբերության կամ հատկանիշի առաջնային դերը, միավորի ինքնաբավ կամ ոչ ինքնաբավ բնույթը:

ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

20-րդ դարում լեզվաբանության մեջ նոր միտում է նկատվում. լեզուն սկսում են դիտարկել որպես հասարակական (սոցիալական) երևույթ: Եթե որոշ հետազոտողների հայացքներում դա ընդամենը տեսական հիմքեր ուներ, և դրանից համապատասխան եզրահանգումներ չէին արվում, ապա ոմանք դրան մեծ դեր էին հատկացնում և համարում լեզվի էության բացահայտման հիմք: Այսպիսով՝ **առաջին ուղղության** կողմնակիցները «մաքրում էին» լեզվաբանությունն այլ գիտությունների տարրերից, իսկ լեզվաբանության ուսումնասիրության օբյեկտը՝ հարակից բնագավառներից և երևույթներից: Դրա հետևանքով էլ լեզվի *ներփակ* (իմանենտ) դիտարկումը վերածվեց ընդհանուր սկզբունքի, իսկ լեզուն սկսեց դիտարկվել որպես *մաքուր ձև*՝ որոշակի փակ կառուցվածք: **Երկրորդ ուղղության** ներկայացուցիչները փորձում էին հաղթահարել այս միակողմանիությունը, բացատրել լեզվի էությունը՝ ելնելով դրա հասարակական բնույթից, հաշվի առնելով այլ երևույթների հետ դրա զանազան կապերը: Փաստորեն առաջինների ուշադրության կենտրո-

նում ուսումնասիրության մեթոդների կատարելագործումն էր՝ մեթոդիկայի բարելավումը, իսկ երկրորդների ուսումնասիրության կենտրոնում՝ լեզվի բնույթի, տեսության և մեթոդաբանության հարցերը:

20-րդ դարի երկրորդ կեսին թե՛ արտաքին, թե՛ ներքին գործոնների ազդեցությամբ այս երկու ուղղությունների մերձեցման միտում է նկատվում: Լեզվաբանները սկսում են գիտակցել, որ լեզվաբանությունը մեծ հաջողությունների կարող է հասնել այն դեպքում, եթե մի ուղղության ձեռքբերումները կիրառվեն մյուս ուղղության ներկայացուցիչների կողմից: Երկու ուղղությունների մերձեցման արտաքին ազդակ եղավ գիտությունների մերձեցման ընդհանուր միտումը՝ գիտական իմացությունների բնագավառների միավորման ուժեղացումը: Հատկապես կարևոր դեր ունեցավ այնպիսի բնագավառների և գիտությունների առաջացումը, որոնք կապ են ստեղծում տարբեր գիտությունների միջև:

Լեզվաբանության պատմության նորագույն շրջանը բնորոշվեց ուսումնասիրության նոր բնագավառների և գիտակարգերի առաջացմամբ: Մի կողմից ի հայտ եկան հիմնական և հարակից գիտակարգեր, մյուս կողմից՝ սկսեցին սահմանազատվել տեսական և

կիրառական լեզվաբանության ուսումնասիրության բնագավառները, մեծացավ անդրտեսության և անդր-լեզվաբանության դերը, որը նաև մի բնագավառի կարևոր ձեռքբերումները դարձրեց մյուսների ձեռքբերումները: Եվ այսպես, լեզվաբանության մեջ ի հայտ եկան նոր միտումներ, իսկ դրան զուգընթաց՝ արվեցին լեզվաբանական գիտակարգերի դասակարգման առաջին փորձերը:

Լեզվաբանական գիտակարգերին առաջին անգամ անդրադարձել է ամերիկացի լեզվաբան *Դ. Թրեյ-ջերը*¹⁸: Նա ոչ միայն առաջ քաշեց լեզվաբանական գիտակարգերի առանձնացման նոր սկզբունք, այլև հանդես եկավ նոր տերմինաբանությամբ: Լեզվի ուսումնասիրության ողջ բնագավառը վերջինս բնորոշեց որպես *մակրոլեզվաբանություն*, իսկ դրա համար առանձնացրեց երեք դրսևորում՝ *նախալեզվաբանություն*, որն ուսումնասիրում է լեզվաբանության համար անհրաժեշտ ֆիզիկական և կենսաբանական տվյալները, *միկրոլեզվաբանություն*, որը բուն լեզվաբանությունն է, *մեյոալեզվաբանություն*, որն ուսումնասիրում է լեզվի և մշակույթի մյուս համակարգերի համապատասխանությունը: Հանդես գալով նոր տերմինաբա-

18 St' u G. L. Trager, The field of linguistics, "Studies of linguistics (Occasional papers 1)", Norman (Oklahoma), 1949:

նությամբ՝ Թրեյջերը ամենևին չէր պարտադրում դրանք, ավելին՝ կարծում էր, որ դրանք վերջնական չեն, և եթե գտնվեն ավելի հարմար տերմիններ, այս հարցը կվերանայվի: Չնայած դրան՝ *մակրոլեզվաբանություն* և *միկրոլեզվաբանություն* տերմինները լայն կիրառություն գտան: Ինչ վերաբերում է *մետալեզվաբանություն* տերմինին, ապա ներկայումս այն այլ իմաստով է գործածվում՝ որպես *մետալեզվի* ուսումնասիրության բնագավառ¹⁹:

«Общее и армянское языкознание» աշխատության մեջ Ջահուկյանը, անդրադառնալով «մակրոլեզվաբանությանը»՝ որպես լեզվի մասին գիտության ընդհանուր բնագավառի և «միկրոլեզվաբանությանը»՝ որպես բուն լեզվաբանության, նշում է, որ նման մոտեցման դեպքում գիտակարգերի դասակարգումն էլ պետք է երկու ուղղությամբ ընթանա²⁰: Այսինքն՝ առանձնացվում են գիտակարգեր, որոնց ուսումնասիրության առարկան լեզվաբանական խնդիրներն են, և գիտակարգեր, որոնք բուն լեզվաբանության մեջ են ընդգրկվում: Ընդ որում՝ պետք է նշել, որ մակրոլեզվա-

19 Э. Хемп, Словарь американской лингвистической терминологии, М., 1964, с. 109-110:

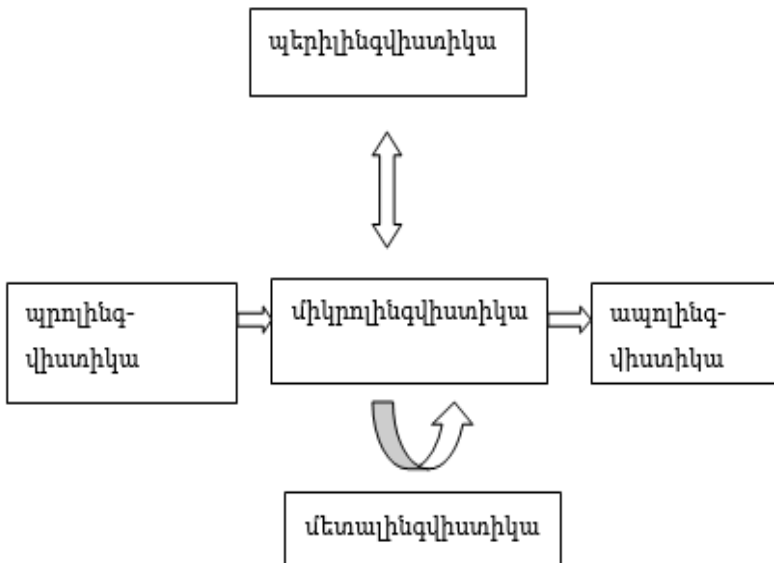
20 Տե՛ս Գ. Դձաւկյան, Общее и армянское языкознание, Е., 1978, էջ 38:

բանության գիտակարգերի դասակարգմանը Զահուկյանն անդրադարձել է միայն «Общее и армянское языкознание» աշխատության մեջ, մյուս աշխատություններում ներկայացվում է միայն միկրոլեզվաբանական, այսինքն՝ բուն լեզվաբանական գիտակարգերի դասակարգումը:

Այսպիսով՝ **առաջին խմբի՝ մակրոլեզվաբանության գիտակարգերի դասակարգման** համար պետք է դուրս գալ լեզվաբանության սահմաններից և նկատի ունենալ նաև մյուս գիտությունների դասակարգման տվյալները: Մինչդեռ, ինչպես գիտենք, գիտությունների միանշանակ ընդունված դասակարգում չկա, իսկ սխալ կամ ոչ ճշգրիտ դասակարգման հետևանքով սխալ եզրահանգումների վտանգ կա: Բացի այդ՝ բոլոր գիտություններն էլ այս կամ այն կերպ առնչվում են լեզվին, իսկ դա բավարար պայման չէ դրանք գիտակարգեր համարելու: Բայց, ինչպես իրավացիորեն նշում է Զահուկյանը, կարելի է նկատի ունենալ այդ բոլոր գիտությունների առնչություններն ու փոխհարաբերությունները և դրա հիման վրա էլ կատարել գիտակարգերի դասակարգում:

Տարբեր գիտությունների և լեզվաբանության հարաբերությունները պարզելու և ներկայացնելու հա-

մար Զահուկյանն օգտվում է հարաբերությունների նշանակման իր առաջարկած համակարգից, որը կիրառվում է համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի մեջ²¹: Ըստ այդմ՝ օգտվելով հինգ *հարաբերիչներից* (հիմնական՝ —, հակադիր՝ <—, միջին՝ —>, համատեղական՝ <—>, անդրադարձ՝ <—>)՝ ստանում է մակրոլեզվաբանության հինգ գիտակարգ, որոնց հարաբերությունները ներկայացնում է համապատասխան գծապատկերով.

21 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:

Այսինքն՝ բուն լեզվաբանության համար Զահուկյանը թողնում է *միկրոլեզվաբանություն* կամ *միկրոլինգվիստիկա* տերմինը, իսկ առաջին խմբի գիտակարգերի համար, ի տարբերություն Թրեյքերի, առաջարկում է *պրոլինգվիստիկա*, որպեսզի տերմինակերտման մեջ որոշակի միասնություն լինի (բոլոր տերմինները կազմվել են հունարեն նախածանցներով): Երկրորդ խմբի համար առաջարկում է *ապոլինգվիստիկա*, երրորդի համար՝ *պերիլինգվիստիկա*, իսկ վերջինի համար՝ թողնում է *մետալինգվիստիկա* տերմինը: Այնուհետև հեղինակը ներկայացնում է, թե ինչ հարաբերության մեջ են գտնվում այս գիտակարգերը լեզվաբանության հետ. պերիլինգվիստիկան և՛ ուղղված է դեպի լեզվաբանությունը, և՛ դրանից դուրս է, պրոլինգվիստիկան միայն դեպի լեզվաբանությունն ուղղվածություն ունի, իսկ ապոլինգվիստիկան՝ լեզվաբանությունից դուրս: Չնայած պետք է նշել, որ նման դասակարգումը պայմանական բնույթ ունի, քանի որ գիտության զարգացման ժամանակակից փուլում տարբեր գիտաճյուղեր սերտ կապերի մեջ են, և դժվար է հստակ որոշել դրանց դասակարգման սահմանները:

Ինչ վերաբերում է **երկրորդ խմբի՝ միկրոլեզվաբանական գիտակարգերի** դասակարգմանը, ապա այս դեպքում այլ չափանիշներ են կիրառվում: Զա-

հուկյանը որպես կարևոր հատկանիշներ նշում է հետևյալը.

1. Ընդհանրացման աստիճանը,
2. Օբյեկտի դիտարկումը համաժամանակյա (սինխրոնիկ) և տարաժամանակյա կամ պատմական (դիախրոնիկ) տեսակետից,
3. Օբյեկտի փոփոխականությունը (վարիատիվությունը) և անփոփոխականությունը (ինվարիանտությունը):

Ըստ ընդհանրացման աստիճանի՝ «Общее и армянское языкознание» աշխատության մեջ հեղինակն առանձնացնում է 5 տիպի լեզվաբանություն՝ *ընդհանուր, մասնավոր, առանձնակի, բարբառագիտական, անհատական*²²: *Մասնավոր* լեզվաբանությունը, ինչպես նաև *բարբառագիտությունը*, օբյեկտի բնույթով պայմանավորված, կարող են ընդհանրացման տարբեր աստիճան ունենալ: *Առանձնակի* լեզվաբանությունն ուսումնասիրում է առանձին լեզուները:

22 Մյուս բոլոր աշխատություններում, ըստ ընդհանրացման աստիճանի, Ջահուկյանն առանձնացնում է լեզվի երեք դրսևորում՝ ընդհանրական, առանձնակի և անհատական, դրանով էլ պայմանավորված գիտակարգերի այլ քանակ է ներկայացնում:

Անհատական կամ *հեղինակային* լեզվաբանությունն ուսումնասիրում է անհատների լեզուն՝ սովորաբար գրավոր ժառանգության միջոցով:

Ինչ վերաբերում է օբյեկտի դիտարկմանը համաժամանակյա (սինխրոնիկ) և տարաժամանակյա կամ պատմական (դիախրոնիկ) տեսակետներից, ապա, ըստ այդ հատկանիշի, կարելի է առանձնացնել երկու տիպի գիտակարգեր՝ *դիալինգվիստիկա* և *սիլլինգվիստիկա* (սինլինգվիստիկա): Դիախրոնիզմը համարվում է լեզվի բացարձակ որակ և դրսևորվում է նրա դինամիկայի մեջ, իսկ սինխրոնիզմը հանդես է գալիս որպես լեզվին տվյալ ժամանակահատվածում որոշակիորեն վերաբերող, բնորոշող հայեցակարգ: Օր.՝ որևէ հանրույթի լեզվի ուսումնասիրության համար համաժամանակյա կտրվածքը համարվում է կարևոր, քանի որ շփումը պահանջում է լեզվի հենց տվյալ վիճակի իմացություն: Ինչ վերաբերում է անհատական լեզվաբանությանը, ապա տվյալ դեպքում սինխրոնիզմի և դիախրոնիզմի խիստ տարբերակում չի կատարվում, բայց այն հնարավոր է:

Խոսելով լեզվի և խոսքի տարբերակման մասին՝ Սոսյուրն առաջարկում էր առանձնացնել *լեզվի*

լեզվաբանություն և *խոսքի լեզվաբանություն*²³: Մինչդեռ, խոսքի լեզվաբանություն՝ որպես այդպիսին, չհաջողվեց ստեղծել ո՛չ Սոսյուրին, ո՛չ էլ նրա հետևորդներին: Խնդիրն այն է, որ խոսքը՝ որպես լեզվի իրացում, լեզվաբանին հետաքրքրում է ոչ թե որպես նպատակ, այլ որպես միջոց, որպես լեզվի բացահայտման միջոց:

Հետևաբար՝ լեզվի ուսումնասիրությունը, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ջահուկյանը, կարող է երկու նպատակ ունենալ՝ 1. բացահայտել ընդհանուրը՝ որպես որոշակի լեզվական անփոփոխակ (ինվարիանտ), 2. ցույց տալ, թե ինչպիսի տարբերակներ կարող է ունենալ այդ անփոփոխակը: Այսպիսով՝ *լեզվի լեզվաբանության* և *խոսքի լեզվաբանության* փոխարեն Ջահուկյանն առաջարկում է տարբերակել *անփոփոխակային* և *փոփոխակային* լեզվաբանություն: Լեզուն գտնվում է մշտական փոփոխման մեջ և քանի որ գոյություն ունի տարբերակների ձևով, ուստի փոփոխակայնությունը լեզվի համար բացարձակ հատկանիշ է, իսկ անփոփոխակայնությունը հանդես է գալիս որպես վերացարկում և նկատի ունի փոփոխակների ամբողջությունը:

23 Стéу Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, Е., 1999:

Ըստ *փոփոխականության (վարիատիվություն)* և *անփոփոխականության (ինվարիանտություն)* հատկանիշի՝ կարելի է առանձնացնել երկու տիպի գիտակարգեր.

1. Գիտակարգեր, որոնք ուսումնասիրում են անփոփոխական օբյեկտը՝ որպես որոշակի իդեալական վիճակ, որը գոյություն ունի որպես ստանդարտ լեզու կամ կարող է վերականգնվել որպես այդպիսին:

2. Գիտակարգեր, որոնք ուսումնասիրում են օբյեկտի տարբերակները: Փոփոխականությունը լայն իմաստով ներառում է տարածաժամանակային, հասարակական-գործառական, կառուցվածքային-համակարգային տարբերակները:

Ի վերջո, վերոնշյալ հատկանիշները միավորելով (նախ՝ ըստ երկու հատկանիշների, այնուհետև՝ ըստ երեք հատկանիշների)՝ Ջահուկյանն առանձնացնում է միկրոլեզվաբանական նախ 10, այնուհետև՝ 20 գիտակարգ: Լեզվաբանական գիտակարգերի անվանումների մեջ Ջահուկյանը բազմաթիվ նոր տերմիններ է կերտում, դրանց զուգահեռ ներկայացնում է նաև լեզվաբանական գրականության մեջ տվյալ երևույթների արդեն հայտնի անվանումները: Սակայն, ինչպես ժամանակին Թրեյջերը, Ջահուկյանը ևս նշում է, որ

թե՛ վերոնշյալ դասակարգումը, թե՛ առաջարկվող նոր տերմինները վերջնական չեն:

Հետագայում, զարգացնելով հայացքները ընդհանուր լեզվաբանական իր վերջին աշխատության մեջ («Универсальная теория языка»), Զահուկյանը, նկատի ունենալով «լեզու» հասկացության երեք հիմնական կիրառությունները՝ *ընդհանուր, առանձնակի և անհատական*, համապատասխանաբար առանձնացնում է լեզվաբանության երեք խումբ՝ *պանլեզվաբանություն, մոնոլեզվաբանություն, իդիոլեզվաբանություն*:

Նկատի ունենալով, որ ընդհանրացումը բնորոշ է լեզվի նկատմամբ բոլոր տեսանկյուններին՝ պանլեզվաբանությունը կարելի է անվանել ընդհանրական լեզվաբանություն կամ լեզվի համընդհանուր տեսություն:

Նշված երեք գիտակարգերից յուրաքանչյուրի համար էլ առանձնացնելով փոփոխակային (վարիատիվ) և անփոփոխակային (ինվարիանտ) հատկանիշներ՝ ի վերջո գիտակարգերի թիվը հասցնում է վեցի՝ 1. *ընդհանրական անփոփոխակային լեզվաբանություն* (ինվարիանտ պանլեզվաբանություն), 2. *ընդհանրական փոփոխակային լեզվաբանություն* (վարիատիվ

պանլեզվաբանություն), 3. *առանձնակի անփոփոխականային լեզվաբանություն* (ինվարիանտ մոնոլեզվաբանություն), 4. *առանձնակի փոփոխականային լեզվաբանություն* (վարիատիվ մոնոլեզվաբանություն), 5. *անհատական անփոփոխականային լեզվաբանություն* (ինվարիանտ իդիոլեզվաբանություն), 6. *անհատական փոփոխականային լեզվաբանություն* (վարիատիվ իդիոլեզվաբանություն)²⁴:

Ընդհանրական անփոփոխականային լեզվաբանության հիմնական խնդիրը համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի կառուցումն է, որը, ըստ էության, առանձնակի լեզվաբանության կադապարների ընդհանրացումն է, հետևաբար՝ այն կիրառելի է բոլոր լեզուների նկատմամբ: Այս գիտակարգն ունի հարցերի ընդգրկման ամենալայն շրջանակը:

Ընդհանրական փոփոխականային լեզվաբանությունը համընդհանուր տիպաբանական տեսությունն է, որտեղ ներկայացվում են համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի մեջ առանձնացված բովանդակության պլանի միավորների և միևնույն կադապարի մեջ նկարագրված արտահայտության պլանի միավորների փոխհարաբերությունը, առանձին լեզուների մակար-

24 Տե՛ս Գ. Джаукян, Универсальная теория языка, М., 1999, էջ 17:

դակների առանձնացումը, ինչպես նաև ընդհանրությունների տեսությունը:

Առանձնակի անփոփոխական լեզվաբանությունը առանձին լեզվական հանրության ստանդարտ լեզ-

ընդհանրական անփոփոխական լեզվաբանություն

- (ինվարիանտ պանլեզվաբանություն)

ընդհանրական փոփոխական լեզվաբանություն

- (վարիատիվ պանլեզվաբանություն)

առանձնակի անփոփոխական լեզվաբանություն

- (ինվարիանտ մոնոլեզվաբանություն)

առանձնակի փոփոխական լեզվաբանություն

- (վարիատիվ մոնոլեզվաբանություն)

անհատական անփոփոխական լեզվաբանություն

- (ինվարիանտ իդիոլեզվաբանություն)

անհատական փոփոխական լեզվաբանություն

- (վարիատիվ իդիոլեզվաբանություն)

վավիճակի, այսինքն՝ գրական, նորմավորված լեզվի նկարագրությունն է:

Առանձնակի փոփոխակային լեզվաբանությունը հիմնականում նկարագրում է առանձին լեզուների տարածական և ոճական տարբերակները՝ կազմելով բարբառագիտությունը և ոճագիտությունը:

Անհատական անփոփոխակային լեզվաբանությունը զբաղվում է որևէ անհատի, մասնավորապես որևէ հեղինակի լեզվի ուսումնասիրությամբ:

Վերջապես, *անհատական փոփոխակային լեզվաբանությունը* ուսումնասիրում է որևէ անհատի խոսքային գործընթացի ընթացքում ի հայտ եկող ֆիզիոլոգիական և հոգեկան մեխանիզմները:

Առանձնացվում են նաև լեզվի համաժամանակյա (սինխրոնիկ) և տարաժամանակյա (դիախրոնիկ) կտրվածքներ՝ դրանք համապատասխանաբար տարածելով նշված գիտակարգերի վրա, այսինքն՝ դրանցից յուրաքանչյուրը դիտարկելով նաև այդ տեսանկյուններից՝ կրկնապատկվում է գիտակարգերի քանակը:

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐԻ ԵՎ ԼԵԶՎԻ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

Լեզվական մակարդակների գաղափարը քսաներորդ դարի լեզվաբանության հիմնարար հասկացություններից է, որը հենվում է **լեզվական կառուցվածքի** գաղափարի վրա: Հետևաբար՝ նախ պարզենք, թե ինչ է կառուցվածքն ընդհանրապես և մասնավորապես լեզվական կառուցվածքը: *Կառուցվածքը* որոշակի տարրերի, դրանց հարաբերությունների և օբյեկտի ամբողջականության պայմանական միասնությունն է: Որպես ուսումնասիրության օբյեկտի կառուցվածքի բաղադրիչներ կարող են հանդես գալ տարբեր հասկացություններ: Գիտական գրականության մեջ (փիլիսոփայական) կառուցվածք ասելով՝ հասկանում էին ձև՝ որպես բովանդակության հակադրություն: *Լեզվական կառուցվածքի* հասկացությունը ի հայտ է եկել քսաներորդ դարում: Լեզվական կառուցվածքը միմյանց նկատմամբ ստորակարգային հարաբերության մեջ գտնվող միավորների խմբերն են: Պետք է նշել սակայն, որ գիտական գրականության մեջ «կառուցվածք» հասկացությունը միանշանակ չի

ըմբռնվում. հաճախ այն դիտարկվում է «համակարգի» իմաստով²⁵: Իսկ ո՞րն է կառուցվածքի և համակարգի տարբերությունը: Ջահուկյանի եզրահանգումը հետևյալն է. տարբերությունը հարաբերությունների տիպն է: Կառուցվածքի մեջ այդ հարաբերությունները բնութագրվում են ստորակարգությամբ:

Այսինքն՝ միավորները միևնույն հարթության վրա չեն գտնվում, կան ստորին և վերին կարգի միավորներ: Հետևաբար՝ կառուցվածքը ենթադրում է ներառման հարաբերություն: Ինչ վերաբերում է համակարգին, ապա այն միատեսակ հատկանիշներով բնորոշվող միավորների բազմություն է: Տվյալ համակարգը կարող է բաղկացած լինել այլ համակարգերից՝ ենթահամակարգերից, սակայն դա չի նշանակում, թե դրանց միջև ներառման հարաբերություն է: Համակարգի դեպքում բաղադրիչների միջև միավորման հարաբերություն է: Այսպիսով՝ կառուցվածքը ստորակարգությամբ միմյանց հետ կապված միավորների ամբողջությունն է, իսկ ինչ վերաբերում է մակարդա-

25https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3407/%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%A3%D0%9A%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%90, “Философская энцикопедия” в 5-х т., М., «Советская энциклопедия», под редакцией Ф. В. Константинова, 1960-1970.

կին, ապա վերջինս արտացոլում է այդ ստորակարգությունը, ուստի պարզենք, թե ինչ է մակարդակը:

«Մակարդակ» տերմինով նշանակում են ոչ միայն լեզվի ներքին կառուցվածքի հետ կապված երևույթները, այլև լեզվի զանազան կողմերը: Օր.՝ ասում են կառուցվածքի մակարդակ, նորմի մակարդակ, լեզվական կամ խոսքային մակարդակ և այլն: Սրանք, պետք է նշել, որ «մակարդակ» տերմինի ոչ ճշգրիտ կիրառություններ են, «մակարդակ» ասելով՝ պետք է հասկանալ լեզվի ներքին կառուցվածքի յուրահատկությունը, այսինքն՝ միմյանց հետ համակարգային կապերի մեջ մտնող միավորների խմբեր, որ այլ խմբերի նկատմամբ ստորակարգային են:

Մակարդակի հասկացությունը կապվում է կառուցվածքային լեզվաբանության հետ, քանի որ լեզուն ըմբռնվում է որպես կառուցվածք: Ամեն մի կառուցվածք ներկայացնում է մակարդակների որոշ ամբողջություն: Այսինքն՝ կառուցվածքը ենթադրում է որոշակի մակարդակներ, որոնց միջոցով այն վերլուծվում և համադրվում է: Պետք է նշել սակայն, որ կառուցվածքային լեզվաբանությունը մակարդակի ոչ մի հասկացություն չի ստեղծել:

Մակարդակների քանակի և դրանց միավորների վերաբերյալ լեզվաբանական գրականության մեջ տարակարծություններ կան. լեզվաբանները մակարդակների տարբեր քանակ և միավորներ են առանձնացնում:

Ավելի տարածված է մակարդակների դասակարգումը՝ ըստ լեզվաբանության բաժինների ավանդական բաժանման՝ հնչյունաբանության, բառագիտության, շարահյուսության, իմաստաբանության: Մակարդակների նման ըմբռնմանն ավելի մոտ է **Է. Բեն-վենիստի**²⁶: Սա մակարդակների առաջին դասակարգումներից է. հատվածավորման (սեգմենտացիայի) և փոխարինման (սուբստիտուցիայի) հնարների գործադրմամբ առանձնացվում են հետևյալ մակարդակները.

1. *մերիզմափիկ* (տարրությային)՝ հնչյունների տարբերակիչ հատկանիշների մակարդակ. սրա միավորն է տարրությը,

2. *հնչությային*. միավորն է հնչությը,

26 Ст' у «Новое в лингвистике», т. 4, М., 1965, էջ 434-449:

3. *նշանային* (բառային մակարդակ). միավորն է բառը,

4. *ստորոգական* (նախադասության մակարդակ). միավորն է նախադասությունը:

Բենվենիստը հատուկ մակարդակ չի առանձնացնում ձևույթի և բառակապակցության համար՝ կարծելով, որ ձևույթը նույն բառն է, բայց բառից տարբերվում է կապակցված լինելով, մինչդեռ բառը անկախ է: Ինչ վերաբերում է բառակապակցությանը, ապա վերջինս բառին հավասարազոր է համարում:

Գ. Ջահուկյանը, անդրադառնալով Բենվենիստի դասակարգմանը, որոշ հակասություններ է նկատում²⁷.

1. Բենվենիստը հավասարապես միավոր է համարում թե՛ տարրույթը, թե՛ հնչույթը, թե՛ բառը և թե՛ նախադասությունը: Վերջին երեքը լեզվի իրական միավորներն են, իսկ տարրույթները առանձին գոյություն չունեն, դրանք հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշներն են, և կարելի է պարզաբանել միայն լեզվա-

27 Г. Джаукян, О соотношении лингвистических единиц и их различительных признаков, “Теоритические и практические вопросы преподавания иностранных языков”, Москва, 1970, с. 7-22.

բանական քննությամբ: Ելնելով դրանից՝ Ջահուկյանը մակարդակների թվից հանում է մերիզմատիկը:

2. Ինչ վերաբերում է հնչույթին, դժվար չէ նկատել, որ այն տարբեր է բառից և նախադասությունից: Հնչույթը միապլանային միավոր է և ունի միայն արտահայտության պլան՝ ձև: Իսկ նախադասությունը և բառը երկապլանային են: Հետևաբար՝ հակասություն է ստեղծվում: Ուստի Ջահուկյանը հնչույթայինը ևս հանում է մակարդակների միջից: Այսպիսով՝ Ջահուկյանը մակարդակային է համարում միայն երկապլանային միավորները՝ բառը և նախադասությունը:

3. Բենվենիստը տարբերակիչ հատկանիշներ առանձնացնում է միայն հնչույթների համար, բայց չէ՞ որ տարբերակիչ հատկանիշներ կարող է ունենալ ցանկացած լեզվական միավոր: Ուստի, եթե հնչույթի համար առանձնացվում են տարբերակիչ հատկանիշներ՝ տարրույթներ, ապա պետք է առանձնացնել նաև բառերի և նախադասությունների համար: Ջահուկյանն առաջարկում է լեզվական կառուցվածքին անդրադառնալիս նկատի ունենալ ոչ միայն մակարդակներն ու միավորները, այլև տարբերակիչ հատկանիշները: Հետևաբար՝ մակարդակների պատկերը աղ-

յուսակի ձևով կունենա ոչ թե երկու, այլ երեք սյունակ՝
մակարդակ – միավոր – տարբերակիչ հատկանիշ։

	մակարդակ	միավոր	տարբերակիչ հատկանիշ
1	Մերիզմատիկ	Տարրույթ	—
2	Հնչույթային	Հնչույթ	Տարրույթ
3	Նշանային	Բառ	Բառային
4	Ստորոգական	Նախադասություն	Նախադասական

Մակարդակների մեկ այլ դասակարգում, ավելի մոտ սուբստանցիոնալ լեզվաբանության մեջ մակարդակների ըմբռնմանը, բայց դարձյալ դրանից տարբեր, առաջարկում է **Գ. Գլիսոնը**՝ առանձնացնելով երկպլանային միավորներ՝ սկսած նախադասությունից մինչև դրա բաղադրիչներ, ինքնին նախադասությունը (sentence), պարզ նախադասությունը (clause), նախադասության մասը (phrase), բառը (word) և ձևույթը (morpheme)²⁸։ Ըստ Գլիսոնի՝ մակարդակներն ունեն

28 H. A. Gleason, An introduction to descriptive linguistics, Holt, Rinehart and Winston, 1961, p. 66.

հակառակ հաջորդականություն, ընդ որում՝ առաջին մակարդակը համարվում է բարդ նախադասությունը՝ բարդ նախադասություն (sentence), պարզ նախադասություն (clause), բառակապակցություն (phrase), բառ (word), ձևույթ (morpheme), հնչույթ (phoneme):

Մեկ այլ դասակարգում է առաջարկում ֆրանսիացի լեզվաբան **Ա. Մարտինեն**²⁹, որ առանձնացնում է երկու մակարդակ.

1. միապլանային մակարդակ՝ *ֆոնեմա*՝ հնչույթներ, որի միավորներին բնորոշ է նշանատարբերակիչ (դիստինկտիվ կամ օպոզիտիվ) գործառույթ,

2. երկապլանային մակարդակ՝ *մոնեմա*՝ իմաստակիր միավորներ և դրանց համակցություններ:

Լ. Ելմսլը, մակարդակներ ասելով, հասկանում է արտահայտության պլանը և բովանդակության պլանը³⁰: **Ջ. Լայոնզը** հստակ տարբերակում է պլանները և մակարդակները՝ խոսելով երկու պլանների մասին՝ արտահայտության և բովանդակության, ինչպես նաև

29 Տե՛ս Ա. Мартинес, Основы общей лингвистики, “Новое в лингвистике”, вып. 3, М., 1963:

30 Տե՛ս Լ. Ельмслев, Прологомены к теории языка, “Новое в лингвистике”, вып. 1, М., 1960:

երկու մակարդակների՝ հնչյունաբանության և քերականության³¹:

Գ. Զահուկյանն իր սկզբնական աշխատություններում համընդհանուր լեզվաբանական տեսության մշակման նախնական փուլում առաջարկում է միայն երկալանային միավորների երկու մակարդակ՝ բառ, նախադասություն³²: Հետագայում «Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն» աշխատության մեջ Գ. Զահուկյանը նշում է, որ կարելի է առանձնացնել կառուցվածքային չորս մակարդակ՝ յուրաքանչյուրի մեջ էլ համապատասխանաբար երկուական ենթամակարդակ, սակայն այդ դեպքում հաշվի չեն առնվի ամբողջական խոսքի՝ տեքստի լեզվաբանական ուսումնասիրության հարցերը³³:

Ներկայումս, հատկապես ուսումնական դասընթացներում կիրառվող սկզբունքի համաձայն, շատ տարածված են «մակարդակ» տերմինի ոչ ճշգրիտ կի-

31 Տե՛ս Ժ. Լայոնզ, Введение в теоретическую лингвистику, М., 1978:

32 Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգը, Երևան, 1967: Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969: Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Երևան, 1974:

33 Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Երևան, 1989, էջ 19:

րառություններ, երբ յուրաքանչյուր միավորի համար մեկ մակարդակ են առանձնացնում: Գ. Ջահուկյանը ենթամակարդակների ու մակարդակների համար առանձնացնում է համապատասխան **միավորներ**: Օր.՝ *արմատ* (ենթամակարդակում՝ բուն արմատ, արմատահիմք կամ արմատական հիմք), *բառ* (ենթամակարդակում՝ բառույթ, բառածն), *շարույթ* (ենթամակարդակում՝ ենթաշարույթ, լիաշարույթ), *նախադասություն* (ենթամակարդակում՝ պարզ նախադասություն, բարդ նախադասություն):

Մակարդակների և մակարդակային միավորների ուսումնասիրության համար համապատասխանաբար առանձնացվում են լեզվաբանական հետևյալ **բաժինները՝** *արմատագիտություն* (բուն արմատագիտություն, արմատահիմքի ուսմունք), *բառագիտություն* (բառակազմության ուսմունք, ծնաբանություն), *շարույթաբանություն* (ենթաշարույթի ուսմունք, լիաշարույթի ուսմունք), *շարահյուսություն* (պարզ նախադասության ուսմունք, բարդ նախադասության ուսմունք):

Ըստ համընդհանուր լեզվաբանական տեսության սկզբունքների՝ հեղինակը կարծում է, որ մակարդակ կարող են ստեղծել միայն թե՛ արտահայտության պլան (հնչյունական կողմ կամ արտահայտության հա-

մապատասխան այլ միջոցներ) և թե՛ բովանդակության պլան (իմաստ) ունեցող միավորները: «Универсальная теория языка» աշխատության մեջ հեղինակն առաջարկում է ավելի կատարելագործված և ժամանակակից գիտության պահանջներին համապատասխանող կառուցվածք: Ի տարբերություն նախորդ աշխատությունների՝ այստեղ որոշ լրացումներ և ճշգրտումներ են արվում³⁴:

Այստեղ մակարդակներ կարող են կազմել միայն երկպլանային միավորները, այսինքն՝ Մարտիների տերմինաբանությամբ՝ մոնեմներն ու դրանց համակցությունները: Արտահայտության և բովանդակության պլանների բաղադրիչները, մասնավորապես հնչույթները, ինքնին չեն կարող կազմել մակարդակներ: Դա խախտում է բաժանման տրամաբանական սկզբունքը. մի շարքին է դասում երկպլանային և միապլանային միավորները: Խոսելով լեզվի մակարդակային միավորների մասին՝ Ջահուկյանը կարծում է, որ պետք է նկատի ունենալ միայն գծային միավորները³⁵: Ընդհանրապես տարբեր հատկանիշները և մասնավորապես հնչույթների տարբեր հատկանիշներ-

34 Տե՛ս Գ.Ջաուկյան, Универсальная теория языка. Прологомены к субстанциональной лингвистике, М., 1999, էջ 79-85:

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 80:

րը (Բենվենիստի տերմինաբանությամբ՝ մերիզմները) չեն կարող մակարդակներ կազմել: Ջահուկյանի խորին համոզմամբ՝ չի կարելի մի կողմից՝ հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշների մակարդակ առանձնացնել, մյուս կողմից՝ ինքնին հնչույթների. դա կնշանակի, որ շփոթվում են հասկացությունների ծավալն ու բովանդակությունը: Չի կարելի մի շարքին դասել միավորներն ու հատկանիշները, դա տրամաբանորեն հակասական կլինի. չէ՞ որ մյուս միավորների համար (օրինակ՝ բառերի համար) հատկանիշների առանձին մակարդակ չի առանձնացվում: Հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշները ներկայացնելով որպես դրանց կազմավորման համար անհրաժեշտ համապատասխան արտաբերումներ՝ խախտվում է մակարդակային միավորների գծայնության սկզբունքը:

Ժխտելով, որ մերիզմները կարող են կազմել առանձին մակարդակ, ի տարբերություն Բենվենիստի դասակարգման, սուբստանցիոնալ լեզվաբանությունը յուրաքանչյուր մակարդակի համար առանձնացնում է մակարդակային միավորներ և դրանց տարբերակիչ հատկանիշներ (բնորոշիչներ):

Նախապես սուբստանցիոնալ լեզվաբանության մեջ, ինչպես նշվեց վերևում, որպես ամենամեծ մա-

կարդակային միավոր առանձնացվում էր ամբողջական (ավարտուն) նախադասությունը (sentence): Համարվում էր, որ տեքստի կառուցվածքը լեզվական-իմաստաբանական առումով որակապես նոր փաստեր չի հայտնաբերում, ինչպիսիք որ հայտնաբերվում են ամբողջական նախադասության սահմաններում: Հետագայում Ջահուկյանը եկավ այն եզրակացության, որ առաջին հերթին տեքստը պետք է տարբերակել խոսքից, երկրորդ՝ տեքստի և տեքստային միավորների համար կարելի է կազմել լեզվական ընդհանուր կաղապարներ, երրորդ՝ առանց տեքստային մակարդակ առանձնացնելու՝ լեզվի շատ երևույթներ մնում են չբացահայտված³⁶: Ուստի ավելացվում է *հենքի* (տեքստի) մակարդակը: Ջահուկյանը կարծում է, որ մակարդակների քանակը և բնույթը որոշվում են այն մակարդակային միավորների քանակով և բնույթով, որոնք գտնվում են իրար հետ որոշակի փոխհարաբերության մեջ:

Սուբստանցիոնալ լեզվաբանության մեջ մակարդակներն ու ենթամակարդակներն առանձնացվում են՝ ըստ մակարդակային միավորների բնույթի և փոխհարաբերության: Մակարդակները կազմում են

36 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82:

հիմնական կառուցվածքային միավորները, ենթամակարդակները՝ դրանց միջանկյալ աստիճանները՝ ցածր կամ բարձր մակարդակին ձգտող: Ի վերջո՝ լրիվ համապատասխանություն է ձևավորվում մի կողմից մակարդակների և մակարդակային միավորների, մյուս կողմից՝ դրանք ուսումնասիրող բաժինների միջև. առանձնացվում են այնքան բաժիններ և ենթաբաժիններ, որքան մակարդակ և ենթամակարդակ կան, և համապատասխանաբար՝ մակարդակային և ենթամակարդակային միավորներ:

Ինչպես երևում է մակարդակների և ենթամակարդակների դասակարգման ներկայացումից, դրանք չեն համընկնում ընդունված շատ դասակարգումներին, բացի այդ՝ ունեն նաև մի շարք առանձնահատկություններ: Ինչպես նշել ենք վերևում, սուբստանցիոնալ լեզվաբանության մեջ չի առանձնացվում *ձևույթային* հատուկ մակարդակ: Ձևույթային մակարդակի առանձնացումը խախտում է մոտեցման միասնականությունը՝ հանգեցնելով նույն միջոցների կրկնակի դիտարկման այն մակարդակներում, որոնց դրանք հարում են:

Առաջին անգամ արմատայինը առանձնացվում է որպես հատուկ ցածր ենթամակարդակ: Ընդ որում՝

այն ընդգրկում է միայն իմաստակիր բառերի արմատներ: Արմատի և բառակազմության ուսմունքները միացված են բառագիտության մեջ: Ձևույթային հատուկ մակարդակի բացակայության պատճառը բացատրվել է վերևում. այդ մակարդակում դիտարկվում են միայն արմատական այն ձևույթներն ու միջոցները, որոնց միջոցով դրանք ձևավորվում և փոխհարաբերության մեջ են մտնում բառույթային կամ բառակազմական ենթամակարդակների միավորների բաղադրիչների հետ:

Այն, ինչ սովորաբար դիտարկվում է որպես շարահյուսական մակարդակ, սուբստանցիոնալ լեզվաբանության մեջ դասակարգվում է երկու, եթե հաշվի առնենք նաև հենքայինը, ապա՝ երեք մակարդակի: Այստեղ Ջահուկյանը *բառակապակցություն* տերմինի փոխարեն գերադասում է *շարույթը*, քանի որ վերջինս կարող է կառուցվածքային առումով ներառել ինչպես բառակապակցությունը, այնպես էլ առանձին բառածև՝ որպես ինքնուրույն գործածվող միջուկային բաղադրիչ: Սրանով իսկ դասույթը դիտվում է որպես շարահյուսության նվազագույն միավոր և շարույթի հետ միասին մտցվում միևնույն մակարդակի մեջ (դասույթային և շարույթային ենթամակարդակներով):

Տարբեր մակարդակների և ենթամակարդակների միավորների միջև ներառման հարաբերություն է. ցածր մակարդակի և ենթամակարդակի յուրաքանչյուր միավոր ներառվում է բարձր մակարդակի կամ ենթամակարդակի միավորի մեջ, և հակառակը՝ բարձր մակարդակի կամ ենթամակարդակի յուրաքանչյուր միավոր ներառում է ցածր մակարդակի և ենթամակարդակի միավոր, ընդ որում՝ բարձր մակարդակի միավորը կարող է բաղկացած լինել ցածր մակարդակի միայն մեկ միավորից: Մակարդակների և ենթամակարդակների համար ներմուծված տերմինների բացատրության ժամանակ պետք է նկատի ունենալ այդ առանձնահատկությունը: Այսպես, *բառույթ* ասելով՝ պետք է հասկանալ բառը՝ որպես բառակազմական ամբողջություն, որը կարող է բաղկացած լինել մեկ կամ մի քանի արմատներից կամ արմատական հիմքերից: Մակարդակների, մակարդակային միավորների և դրանք ուսումնասիրող բաժինների փոխհարաբերությունը (ներկայացված նոր տերմինաբանությամբ³⁷) Ջահուկյանը ներկայացնում է համապատասխան աղյուսակով:

37 Տե՛ս Սարգսյան Մ., Գ. Ջահուկյանի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքները, Երևան, 2017, 276 էջ:

Այսպիսով՝ հիմնական միավորների (բառի, շարույթի, նախադասության, տեքստի) քանակին համապատասխան՝ ձևավորվում է չորս մակարդակ՝ *բառային, շարային, նախադասական և հենքային*: Յուրաքանչյուր մակարդակում առանձնացվում է երկու ենթամակարդակ՝ *բառայինում՝ արմատային և բառույթային, շարայինում՝ դասույթային և շարույթային, նախադասականում՝ ասույթային և լրասույթային, հենքայինում՝ հինույթային և լիահինույթային*:

ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴԻ ԽՆԴԻՐԸ

Ինչպես գիտության ցանկացած բնագավառի, այնպես էլ լեզվաբանական ուսումնասիրությունների համար կարևոր դեր ունեն *մեթոդները*: Հետազոտական աշխատանքի ճշգրիտ արդյունքներ ստանալու համար անհրաժեշտ են ոչ միայն ճիշտ ընտրված մեթոդներ և մեթոդաբանություն, այլև այդ մեթոդների ճշգրիտ կիրառություն: Բայց նախքան մեթոդների և մեթոդաբանության ընտրության ճշգրտության հարցերին անդրադառնալը, պարզենք, թե ինչ է մեթոդը: «*Մեթոդ*» բառը ծագել է հունարենից, թարգմանաբար նշանակում է *հետազոտության ուղի* կամ *եղանակ*: Լեզվաբանության մեջ «*մեթոդը*» կիրառվում է երկու իմաստով՝ ընդհանուր և մասնավոր³⁸: *Ընդհանուր* իմաստով մեթոդը հետազոտական հնարների կամ եղանակների ընդհանրացված ամբողջություն է՝ մեթոդիկա, որը կապված է որոշակի լեզվաբանական տեսության և ընդհանուր մեթոդաբանության հետ: Իսկ *մասնավոր* իմաստով մեթոդը լեզվի այս կամ այն բնա-

38Տե՛ս <http://tapemark.narod.ru/les/298a.html>,

“Лингвистический энциклопедический словарь”, М., 1990:

գավառի հետազոտական որոշակի եղանակ է կամ տեխնիկական միջոց, որը հիմնվում է որոշակի տեսության վրա:

Մեթոդ բառի հետ սերտորեն կապված է նաև *մեթոդաբանություն* բառը, որը ևս կիրառվում է երկու իմաստով: Իր բուն իմաստով այն նշանակում է մեթոդների մասին ուսմունք կամ տեսություն: Սակայն երբեմն այն կիրառվում է փոքր-ինչ այլ՝ ավելի լայն իմաստով՝ նշանակելով հայեցակարգ:

Գիտական գրականության մեջ, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ջահուկյանը, չկա *մեթոդաբանություն* և *հայեցակարգ* հասկացությունների հստակ սահմանազատում, չկա նաև *մեթոդաբանություն*, *տեսություն* և *հայեցակարգ* հասկացությունների փոխհարաբերության վերաբերյալ որևէ հստակ դիրքորոշում կամ համընդհանուր ընդունելի որոշում: Նմանատիպ իրավիճակում է նաև ընդհանուր և մասնավոր մեթոդների փոխհարաբերության հարցը: Ինչ վերաբերում է լեզվաբանական մեթոդաբանության բնագավառի խնդիրներին, Ջահուկյանը, անդրադառնալով դրանց, մի քանի դիտարկում է անում³⁹: Մասնավորապես, հե-

39 Տե՛ս Գ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978, էջ 44-45:

տազոտողի համար մեծ խնդիրներ է ստեղծում այն հանգամանքը, որ լեզվաբանական գրականության մեջ չկա *տերմինաբանական միասնություն*: Երբեմն միևնույն մեթոդին տարբեր անվանումներ են տրվում, երբեմն՝ հակառակը՝ տարբեր մեթոդներ նույն անունով են կոչվում: Բնականաբար, սա խանգարում է հետազոտական աշխատանքին, քանի որ կարող է մեթոդների սխալ ընտրության պատճառ դառնալ:

Մեթոդաբանական խնդիրներ կարող է առաջացնել նաև ժամանակակից ուղղություններին կուրորեն հետևելը: Հաճախ հետազոտական աշխատանքն ավելի ժամանակակից և արդիական դարձնելու համար որոշ հետազոտողներ կիրառում են այնպիսի մեթոդներ, որոնք համապատասխան չեն տվյալ աշխատանքի բնույթին:

Լեզվաբանական մեթոդների վերաբերյալ թյուր եզրահանգումների և կարծիքների պատճառ կարող է դառնալ գիտության մյուս բնագավառների շարքում լեզվաբանության տեղի ոչ ճշգրիտ որոշումը: Բնականաբար, եթե լեզվաբանությունը դիտարկվի որպես մաթեմատիկայի կամ կիբերնետիկայի բնագավառ, լեզվաբանական մեթոդների բնույթն էլ համապատասխան փոփոխության կենթարկվի:

Պետք է նկատի ունենալ սակայն, որ մեթոդաբանական խնդիրներ ծագում են առաջին հերթին *մեթոդ* հասկացության ոչ ճշգրիտ բնորոշման հետևանքով: Ջահուկյանի խորաթափանց հայացքից չի վրիպում, որ որոշ հեղինակներ *մեթոդ*, *մեթոդիկա* և *մեթոդաբանություն* տերմինները գործածում են ոչ թե իրենց բուն, այլ բոլորովին այլ իմաստներով: Ինչպես, օրինակ, Յու. Ստեպանովը ժամանակակից լեզվաբանության մեթոդներին անդրադառնալիս զուգադրում է մի կողմից՝ *մեթոդ*, *մեթոդիկա*, *մեթոդաբանություն*, մյուս կողմից՝ ամերիկյան լեզվաբանության մեջ ընդունված *նախալեզվաբանություն*, *միկրոլեզվաբանություն* և *մակրոլեզվաբանություն* տերմինները⁴⁰: Մինչդեռ, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ջահուկյանը, վերջինները լիովին այլ իմաստ են արտահայտում:

Այսպիսով՝ լեզվաբանական մեթոդների մասին ճշգրիտ պատկերացում կարելի է կազմել միայն *մեթոդ*, *մեթոդիկա* և *մեթոդաբանություն* հասկացությունների իմաստների հստակ սահմանազատումից հետո: Ջահուկյանը դրանք գործածում է հետևյալ իմաստներով. *մեթոդը* կիրառում է որպես հետազոտության միջոց կամ եղանակ իմաստով, *մեթոդիկան*՝

40 Ст'е Ю. Степанов, Методы и принципы современной лингвистики, М., 1975, էջ 5:

որպես մեթոդների և հետազոտական հնարների ամբողջություն, *մեթոդաբանությունը՝* որպես մեթոդների մասին ուսմունք:

Լեզվաբանական մեթոդների և մեթոդաբանության հարցերին անդրադառնալիս Ջահուկյանն առավելապես հետաքրքրված է ոչ թե լեզվի ուսումնասիրության որևէ կոնկրետ մեթոդով, այլ հետազոտական և լեզվական զանազան փաստեր բացահայտող մեթոդներով:

Ջահուկյանը համոզված է, որ լեզվաբանական մեթոդաբանության հիմնական խնդիրը մեթոդների դասակարգումն է: Այն հնարավորություն կտա բացահայտելու մեթոդների փոխհարաբերությունները, զուգադրելու լեզվաբանական մեթոդները և գիտության մյուս բնագավառների մեթոդները, դրա հիման վրա էլ առանձնացնելու ընդհանուր և հատուկ մեթոդներ, ինչպես նաև դիտարկելու լեզվի ուսումնասիրության մեջ ընդհանուր մեթոդների կիրառման առանձնահատկությունները:

Ինչպես նշել ենք լեզվաբանության պատմության շրջանաբաժանման քննությանը նվիրված դասախոսության մեջ, լեզվաբանության պատմության մեջ ցանկացած շրջանի բնորոշ է հետազոտության որևէ

կոնկրետ մեթոդ: Հետևաբար, երբ փոխվում է ժամանակաշրջանը, արտաքին և ներքին հանգամանքների ազդեցության հետևանքով որոշակիորեն փոխվում է նաև լեզվի նկատմամբ հայեցակարգը: Սա էլ, բնականաբար, լեզվի քննության նոր մեթոդների առաջացման խնդիր է ստեղծում: Հաճախ նախորդ շրջանում տիրապետող մեթոդին լիովին հակադիր մեթոդ է ի հայտ գալիս: Բայց, ի տարբերություն լեզվի նկատմամբ հայեցակարգի, հին մեթոդները լիովին չեն անհետանում: Դրանք շարունակում են կիրառվել նաև հաջորդ շրջաններում, սակայն ոչ թե որպես տիրապետող և հիմնական մեթոդներ, այլ ավելի մասնակիորեն:

Այսպիսով՝ լեզվաբանության ժամանակակից փուլում կարող են լինել մեթոդներ, որոնց ծագումը կապվում է լեզվաբանության պատմության նախորդ շրջանների հետ: Բացի այդ՝ ըստ հետազոտական այս կամ այն ոլորտում կիրառության՝ մեթոդները լինում են երկու տիպի՝ ընդհանրական և մասնավոր⁴¹: Որոշ լեզվաբանական մեթոդներ ընդհանուր բնույթ ունեն և կիրառվում են նաև գիտության այլ բնագավառներում:

41 Տե՛ս

<http://les.academic.ru/674/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4>,
Лингвистический энциклопедический словарь, М.,1990:

Դրանք սովորաբար գիտական հետազոտության ընդհանուր եղանակներ և միջոցներ են: Այդպիսի ընդհանրական մեթոդներ են *մակածությունը* (ինդուկցիա) և *արտածությունը* (դեդուկցիա), *վերլուծությունն* (անալիզ) ու *համադրությունը* (սինթեզ), *համեմատությունը*, *հակադրությունը*, *զուգահեռությունը*, *համաբանությունը* (անալոգիա), *գիտափորձը* (էքսպերիմենտ) ևն:

Ընդհանրական մեթոդներից բացի՝ կան նաև մեթոդներ, որոնք բնորոշ են հետազոտական որևէ կոնկրետ ոլորտի: Այդպիսին են բուն լեզվաբանական մեթոդները:

Դժվար չէ նկատել, որ իր բոլոր դասակարգումներում Ջահուկյանն առանձնացնում է որոշակի հատկանիշներ:

Բուն լեզվաբանական մեթոդների *դասակարգման* համար առանձնացվում է **հինգ հատկանիշ**⁴²:

1. *Համաժամանակություն* (սինխրոնիկություն) և *տարաժամանակություն* (դիախրոնիկություն, պատմականություն): Ըստ այդմ՝ առանձնացվում և որոշվում են համաժամանակյա և տարաժամանակյա հե-

42 Տե՛ս Գ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978, էջ 46-47:

տազոտության մեթոդները: Տարածամանակյա հետազոտության մեթոդներից են, օրինակ, պատմահամեմատական մեթոդը, որի մեջ կարելի է առանձնացնել ներքին վերականգնման, արտաքին վերականգնման մեթոդները, լեզվաժամանակագրության կամ գլոտտոխրոնոլոգիայի մեթոդը, լեզվաբանական աշխարհագրության և զուգաբանությունների մեթոդը և այլն:

Համաժամանակյա վերլուծության մեթոդները նկարագրում են լեզուն տվյալ ժամանակագրական կտրվածքում, առանց դիմելու պատմական էքսկուրսների և գնահատում են լեզվական փաստերը ոչ թե նրանց պատմական զարգացման, այլ տվյալ ժամանակագրական կտրվածքում միմյանց հետ ունեցած հարաբերությունների տեսակետից: Համաժամանակյա հետազոտության մեթոդներն են կառուցվածքային վերլուծության մեթոդները՝ անմիջական բաղադրիչներով վերլուծության մեթոդը, բաշխական, նկարագրական մեթոդները և այլն:

2. *Ներօբյեկտայնություն* (ինտերիորություն) և *արտօբյեկտայնություն* (էքստերիորություն): Ներօբյեկտային ուսումնասիրության դեպքում ուսումնասիրության հիմքում ընկած է օբյեկտի կառուցվածքը, հետազոտությունը վեր է հանում կառուցվածքային ա-

ռանձնահատկությունները՝ առանց դուրս գալու օբյեկտի սահմաններից: Իսկ արտաօբյեկտային ուսումնասիրության դեպքում՝ ընդհակառակը. հետազոտության նպատակն է պարզել տվյալ օբյեկտի և լեզվաբանական այլ օբյեկտների փոխհարաբերությունը:

3. *Համակենտրոնացում և բաշխում* (ժամանակի և տարածության մեջ): Համակենտրոնացման դեպքում օբյեկտը դիտարկվում է որպես որոշակի ամբողջություն, որն ունի իր հստակ տեղը և դիրքը, իսկ բաշխման դեպքում օբյեկտը դիտարկվում է՝ ըստ որոշակի շրջանների, մակարդակների և դասերի:

4. *Արտալեզվական վերաբերություն և ներլեզվական վերաբերություն*: Մի դեպքում հետազոտողն առաջնորդվում է արտալեզվական տվյալներով (թե՛ պատմական փաստերով, թե՛ մյուս գիտությունների տրամադրած փաստերով), մյուս դեպքում՝ մնում է զուտ լեզվական երևույթների շրջանակում:

5. *Քանակականություն և որակականություն*: Քանակական մեթոդները կարող են կիրառվել ցանկացած հետազոտության մեջ, և եթե դրանք նպատա-

կադրված չեն կիրառվում, ուստի կարելի է պայմանականորեն խոսել որակական մեթոդների մասին⁴³:

Որակական մեթոդները գործ ունեն լեզվական կոնկրետ միավորների հետ և տալիս են նրանց էության հետ կապված որակական բնութագրումներ:

Քանակական մեթոդները գործ ունեն լեզվական միավորների կիրառման քանակական կողմի հետ, վերանալով նրանց բովանդակային կողմից: Քանակական մեթոդների թվին է պատկանում վիճակագրական մեթոդը: Քանակական մեթոդները, սակայն ինքնանպատակ չեն և վերջին հաշվով ծառայում են լեզվական տվյալների որակական բնութագրմանը: Օրինակ՝ լեզվի հնչյունական ներդաշնակությունը որոշելու համար կատարում են տեքստում ձայնավոր և բաղաձայն հնչյունների գործածության վիճակագրական հաշվումներ:

Այսպիսով՝ առանձնացնելով հինգ էական հատկանիշ, սակայն առաջնորդվելով դրանցից չորսով (քանակական մեթոդները դուրս է թողնում դասակարգումից)⁴՝ ստացվում է 16 լեզվաբանական մեթոդ:

43 Քանի որ Ջահուկյանի՝ լեզվաբանական մեթոդների դասակարգմանը վերաբերող շարադրանքը լույս է, ուստի դրան վերաբերող որոշ տերմինների հայերեն համարժեքներ Ջահուկյանին չեն պատկանում, առաջարկել ենք մենք:

Նշենք, որ տարբեր հետազոտություններում կիրառելու համար այս մեթոդներն ընտրվում են՝ ըստ հետազոտական բնագավառի և կոնկրետ նպատակի, ըստ լեզվաբանական գիտակարգերի և բաժինների առանձնահատկությունների, ինչպես նաև ըստ այնմ, թե որն է տվյալ հետազոտողի ընդհանուր հայեցակարգն ու սկզբունքը, կամ որ ուղղությանն է նա հարում:

ԿԱՂԱՊԱՐԻ ԸՄԲՈՒՆՈՒՄԸ ԼԵՉՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Կաղապարը (մոդելը)⁴⁴ ուսումնասիրողի կողմից հետազոտական նպատակներով ստեղծված իրական կամ մտավոր կառուցվածք է, որը վերարտադրում, իր գործառույթներով նմանակում է (հիմնականում պարզեցված ձևով) ինչ-որ այլ իրական կառուցվածք (բնօրինակ)⁴⁵:

Լեզվաբանական կաղապարի հասկացությունը ի հայտ է եկել կառուցվածքային լեզվաբանության մեջ (Կ. Բյուլեր, Ջ. Հառիս, Ջ. Հոքետ), սակայն գիտական լայն շրջանառության մեջ է մտել 20-րդ դարի 60-70-ական թթ.-ից՝ պայմանավորված մաթեմատիկական լեզվաբանության առաջացմամբ և լեզվաբանության մեջ կիբեռնետիկայի մեթոդների կիրառմամբ: Պետք է նշել սակայն, որ լեզվի քննության մաթեմատիկականացմանը անդրադարձել են դեռևս հին հնդիկ քերա-

44 Մոդել եզրույթը ծագել է լատիներեն *modulus* բառից, որ թարգմանաբար նշանակում է «կերպար, տիպար, նմուշ»:

45 Տե՛ս “Лингвистический энциклопедический словарь”, М., 1990, էջ 304:

կանները (մ.թ.ա. 5-3-րդ դարերում): Պատահական չէ, որ որոշ լեզվաբաններ նմանություն են տեսնում հնդիկ քերական Պանինիի վերլուծական մեթոդի և ժամանակակից լեզվաբանական հոսանքներից մեկի՝ կառուցվածքաբանության (ստրուկտուրալիզմի) միջև: Իրոք, լեզվաբանական մոդելի առաջին նմանօրինակը Պանինիի աշխատության մեջ է: «Պանինին իր քննության մեջ կիրառում է այս կամ այն քերականական երևույթը հատուկ տառերով նշանակելու սկզբունքը՝ սրանով իսկ մոտենալով քննության մաթեմատիկականացմանը. այսպես, օրինակ, *p* տառը նշանակում է տվյալ ձևույթի՝ շեշտից զուրկ լինելը բոլոր դիրքերում, և եթե Պանինին տալիս է *mip* բանաձևը, ապա այդ նշանակում է, որ բայական *mi* վերջավորությունը բոլոր դիրքերում անշեշտ է:»⁴⁶:

Ժամանակակից ամերիկյան լեզվաբանության հիմնադիրներից են լեզվաբաններ *Լ. Բլումֆիլդը* և *Է. Սեպիրը*: Վերջինս առաջ է քաշել լեզվի կադապարման խնդիրը, իսկ Բլումֆիլդի անվան հետ են կապվում նկարագրական լեզվաբանության հետազոտական մեթոդները: Սեպիրը կարծում է, որ յուրաքանչյուր լեզու մի ներփակ համակարգ է, որի անհատա-

46 Գ. Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1960, էջ 24:

կան ձևը՝ «կադապարը», խիստ կայուն է: Այսինքն՝ ըստ Սեպիրի՝ «լեզվի կադապարումը» նշանակալից չափով ինքնուրույն է և կախված չէ ոչ լեզվաբանական տիպի խաչաձևվող կադապարներից⁴⁷:

Նկարագրական լեզվաբանությունը ձևավորվեց Լ. Բլումֆիլդի անմիջական ազդեցության պայմաններում⁴⁸: Լ. Բլումֆիլդը, ուսումնասիրելով ամերիկյան հնդկացիների լեզուն պատմահամեմատական լեզվաբանության մեթոդներով, եկավ այն եզրակացության, որ այն լեզուները, որոնք չունեն գիր, քերականության և բառաֆոնդի նկարագրություն, պետք է ուսումնասիրել վերլուծության նոր մեթոդներով: Ուստի անծանոթ լեզուների ուսումնասիրության դեպքում, երբ լեզվական ձևերի իմաստներն անհայտ են լեզվաբանին, լեզվական միավորների սահմանազատման և հաստատման համար անհրաժեշտ է ձևական չափանիշ՝ միավորների զուգադրում, այսինքն՝ խոսքում այս կամ այն միավորների դիրքը մյուս միավորների նկատմամբ: Բլումֆիլդը սա կոչում է դիստրիբուցիա («բաշխում», անգլ. distribution բառից): Նա առաջարկում է նկարագրության մի մեթոդ, որն իր կարծիքով հաղթահա-

47 Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., հ. 2, Ե., 1962, էջ 133-136:

48 Տե՛ս Լ. Блумфилд, Язык, М., 2002, էջ 19-26:

րում է լեզվական ձևերի որոշման իմաստային չափանիշը:

Նկարագրական լեզվաբանության նպատակը ոչ թե ընդհանուր լեզվաբանական տեսություն ստեղծելն էր, որը կարողանա բացատրել լեզվական բոլոր երևույթները և դրանց փոխհարաբերությունները, այլ լեզվի համաժամանակյա նկարագրության և կադապարման մեթոդներ մշակելը (չնայած պատմական ուսումնասիրությունը ևս կարևորվում էր): Լեզվի նկարագրությունը բնորոշվում էր որպես լեզվական համակարգի հաստատում, որը որոշակի միավորների և դրանց ձևավորման կանոնների ամբողջությունն էր⁴⁹:

Նկարագրական լեզվաբանության հիման վրա ծագել է *փոխակերպական (տրանսֆորմացիոն)* մեթոդը, որը լեզվական կառուցվածքի վերլուծության ավելի արդյունավետ մեթոդ է, քան լեզվաբանության մեջ ընդունված մյուս մեթոդները: Լեզվի նկարագրության նոր կադապարը, որը առաջարկում էին փոխակերպական վերլուծության կողմնակիցները, հակադրվում էր դասական նկարագրական քերականության կադապարին: Փոխակերպական լեզվաբանությունը

49 Տե՛ս “Лингвистический энциклопедический словарь”, М., 1990, էջ 130:

նկարագրական ուղղության զարգացման հաջորդ աստիճանն է:

Ամերիկյան լեզվաբանական գրականության մեջ կա երկու տերմին՝ հաճախ իմաստային առումով ոչ այնքան սահմանազատված միմյանցից. դրանք են pattern-ը և model-ը: Երկուսն էլ թարգմանվում են նույն կերպ՝ «կաղապար» կամ «մոդել»: Սակայն սրանք տարբեր ժամանակներում են կիրառվել: Առաջինը գիտական շրջանառության մեջ մտավ է. Սեպիրի շնորհիվ: Վերջինս pattern ասելով հասկանում էր փաստերի ամբողջություն, որոնք ունեին գոյաբանական նշանակություն⁵⁰: Երկրորդը (model) գիտական շրջանառության մեջ մտավ ավելի ուշ նկարագրական լեզվաբանության մեջ: Լեզվաբանական մոդել ասելով՝ հիմնականում հասկանում էին քերականության կառուցման ձև (a style of grammarmarking), կաղապար, նյութի ներկայացման հիմնականաբար, հիմնամաս (a framework of presentation): Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ «մոդել» տերմինի բովանդակությունը որոշակի չափով ընդգրկում է (հատկապես ըստ Լ. Ելմսլի) նախկին «տեսություն» տերմինի բովանդակությունը: Գտնում են, որ «մոդել» կարող է կոչվել

50 Տե՛ս E. Sapir, Sound patterns in language, «Language», 1925, vol.1, N 2, էջ 37-51:

միայն այն տեսությունը, որը որոշակի չափով ձևավորված և բավականին պարզորոշ է ներկայացված: Այսպիսով՝ կարելի է եզրակացնել, որ գոյություն ունեն այնքան կաղապարներ, որքան լեզվի տարբեր նկարագրություններ կան:

Լեզվաբանական կաղապարումը անպայմանորեն ենթադրում է վերացարկման (աբստրակցիայի) առկայություն: Արտահայտելով բնօրինակի էական հատկանիշները և շրջանցելով ոչ էականները՝ կաղապարը դառնում է վերացական իդեալականացված օբյեկտ: Յուրաքանչյուր կաղապար ներկայանում է որպես բնօրինակի գործառական (ֆունկցիոնալ) նմանակ, որը թույլ է տալիս կաղապարի վերաբերյալ գիտելիքները վերագրել բնօրինակին: Կաղապարի համապատասխանության չափանիշ է գիտափորձը:

Յուրաքանչյուր կաղապար պետք է լինի *ձևային*, այսինքն՝ կաղապարը կազմող տարրերը և դրանց հարաբերությունները պետք է ներկայացվեն չհակասող կերպով: Կաղապարը պետք է ունենա *բացադրական ուժ*, այսինքն՝ ոչ միայն ներկայացնի փաստերը կամ գիտափորձի տվյալները, այլև կանխատեսի բնօրինակի հնարավոր վարքագիծը, որն ավելի ուշ արդեն կհաստատվի ուսումնասիրության տվյալներով:

Կաղապարները, ըստ իրենց մեջ դիտարկվող օբյեկտի բնույթի, Յու. Ապրեսյանը բաժանում է երեք խմբի.

1.մարդու խոսքային գործունեության կաղապար, որը ներկայացնում է որոշակի լեզվական գործընթացներ և երևույթներ,

2.լեզվաբանական հետազոտության կաղապար, որը ներկայացնում է հետազոտական այն ընթացակարգերը (պրոցեդուրա), որոնք լեզվաբանին օգնում են հայտնաբերել այս կամ այն լեզվական երևույթը,

3.անդրկաղապարներ, որոնք ներկայացնում են խոսքային գործընթացի կամ լեզվաբանական հետազոտության պատրաստի կաղապարների տեսական և փորձնական գնահատականը⁵¹:

Ըստ այնմ, թե լեզվի որ կողմն է կաղապարվում, խոսքային գործընթացի կաղապարները լինում են 2 տիպի.

1) քերականական ճշտության, որոնցով կարելի է լեզվի մեջ ճիշտը սխալից տարբերել,

51 См. у Ю. Апресян, Идеи и методы современной структурной лингвистики, М., 1966, էջ 99-100:

2) **գործառական**, որոնք ներկայացնում են խոսքի բովանդակությունը (բովանդակության պլան) ձևի հետ (արտահայտության պլան) հարաբերակցելու կարողությունը:

«Մուտքային» և «Ելքային» ինֆորմացիայի տիպերով պայմանավորված՝ քերականական ճշտության մոդելները լինում են.

1. **ճանաչողական,**

2. **սերող:**

Ճանաչողական կաղապարը (Կ. Այդուկևիչի «մակարդակային քերականականությունը») որպես «մուտք» ստանում է բնական լեզվով տեքստի որոշակի հատված, իսկ որպես «ելք» տալիս է պատասխան, թե արդյոք տվյալ հատվածը քերականորեն ճիշտ է, կանոնավոր է, թե անկանոն: Սերող կաղապարի դեպքում (Ն. Խոմսկու «սերող քերականությունը»), ի տարբերություն ճանաչողականի, տեղի է ունենում հակառակը:

Ըստ այնմ, թե խոսքային գործընթացը որ տեսանկյունից է կաղապարվում՝ խոսողական թե լսողական, գործառական (ֆունկցիոնալ) կաղապարները լինում են.

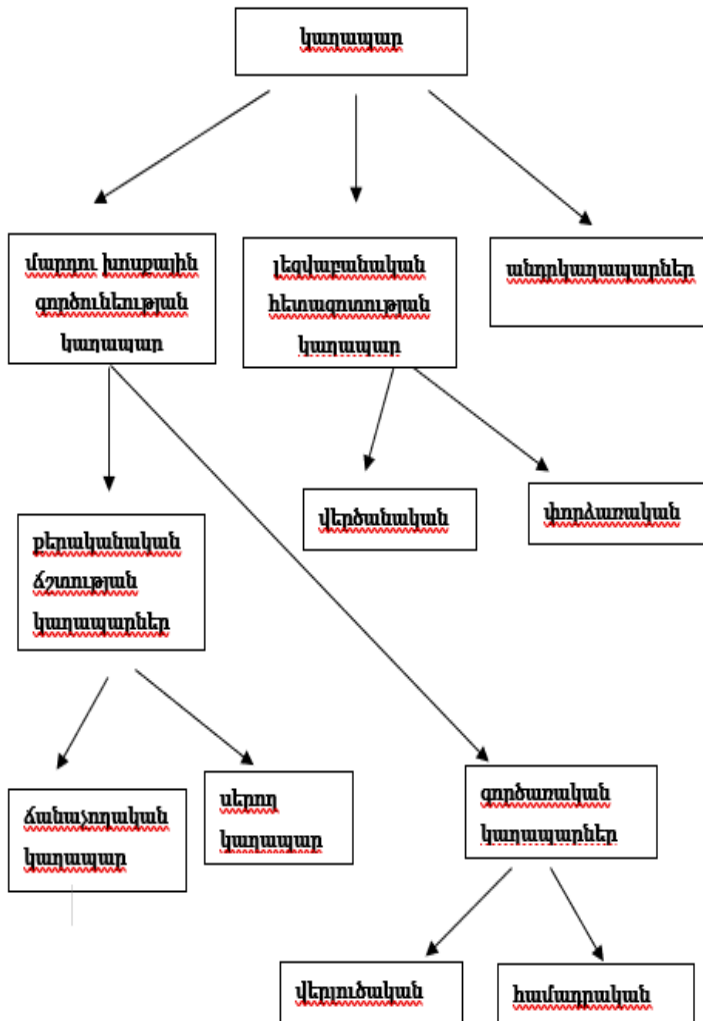
1. վերլուծական,

2. համադրական:

Որևէ լեզվի վերլուծական կաղապարը որպես «մուտք» ստանում է տեքստի որոշակի հատված, իսկ որպես «ելք» հատուկ իմաստային անդրլեզվով դրա վերաբերյալ իմաստային պատկերացում է տալիս: Որևէ լեզվի համադրական լիակաղապարը որպես «մուտք» ստանում է իմաստի որևէ հատվածի պատկեր, իսկ որպես «ելք» տալիս է տվյալ լեզվով բազմաթիվ հոմանշային տեքստեր, որոնք միևնույն իմաստն են արտահայտում:

Խոսքային գործընթացի կաղապարը լեզվաբանական կաղապարի կարևոր տիպերից է: Ի տարբերություն դրա՝ լեզվաբանական հետազոտությունների կաղապարները և անդրկաղապարները օժանդակ դեր են կատարում:

Հետազոտական կաղապարների միջոցով լեզվաբանները նկարագրում են խոսքային գործընթացի կաղապարները (օր.՝ այս կամ այն լեզուների քերականությունները):

Կադապարների վերոնշյալ դասակարգումները նպատակահարմար ենք համարում ներկայացնել գծապատկերի տեսքով:

Անդրկադապարները, որ ձևավորվել են մաթեմատիկական լեզվաբանության մեջ, մաթեմատիկական տեսություններ են, որոնց համար ուսումնասիրության օբյեկտ են ոչ թե առանձին լեզվաբանական հասկացությունները, այլ ամբողջական կադապարված լեզուները:

Այսպիսով՝ կադապարումը ոչ միայն լեզվական երևույթները և գործընթացները ներկայացնելու եղանակներից մեկն է, այլև լեզվի մասին մեր գիտելիքները ճշտելու օբյեկտիվ, գործնական չափանիշ: Լեզվի ուսումնասիրության մյուս մեթոդների հետ միասնություն կազմելով՝ կադապարումը հանդես է գալիս որպես ավելի խոր ուսումնասիրության միջոց, որը ներկայացնում է խոսքային գործընթացի թաքնված երևույթները՝ նպաստելով լեզվի էության ավելի խոր բացահայտմանը:

Կադապարի հասկացությունը մուտք է գործել նաև հայ լեզվաբանություն և հիմնական մշակման ենթարկվել հատկապես **Գ. Զահուկյանի** կողմից տարբեր աշխատություններում, մասնավորապես «Լեզվի

համընդհանուր տեսություն» («Универсальная теория языка») աշխատության մեջ, որտեղ հեղինակը առաջ է քաշել *համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի* հասկացությունը: Այն ոչ միայն նպաստում է հնարավոր և գոյություն ունեցող բոլոր լեզուների ուսումնասիրությանը, այլև ծառայում է որպես անդրկադապար:

Կադապարման խնդրին անդրադարձել է նաև **Է. Ադայանը**: Իր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» աշխատության մեջ հայ լեզվաբանության մեջ առաջին անգամ անդրադարձել է հայերենի բաղադրյալ բառերի կառուցվածքային բանաձևերի խնդրին: Նրա առաջարկած բանաձևերը կարևոր դեր ունեն հայերենի նկարագրության մեջ⁵²:

Ս. Գալստյանը «Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում» աշխատության մեջ կիրառել է Է. Ադայանի և Գ. Զահուկյանի հետազոտություններում ներկայացված սկզբունքները⁵³:

Լ. Հովսեփյանը «Գրաբարի բառակազմությունը» աշխատության մեջ առաջ է քաշել բառակազմութե-

52 Տե՛ս Է. Ադայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967:

53 Տե՛ս Ս. Գալստյան, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978:

յան՝ որպես գործընթացի, դինամիկ կադապարման սկզբունքը: Ի տարբերություն Գ. Զահուկյանի՝ նա ներկայացնում է լեզվի մեջ իրապես գոյություն ունեցող բաղադրությունները, այլ ոչ թե դրանց ընդհանրական կամ լրիվ կադապարը⁵⁴:

Լ. Խաչատրյանը «Բառակազմական և ձևաբանական կադապարները ժամանակակից հայերենում» աշխատության մեջ քննում է ժամանակակից հայերենի բառակազմական և ձևաբանական կադապարները⁵⁵:

54 Տե՛ս Լ. Հովսեփյան, Գրաբարի բառակազմությունը, Երևան, 1987:

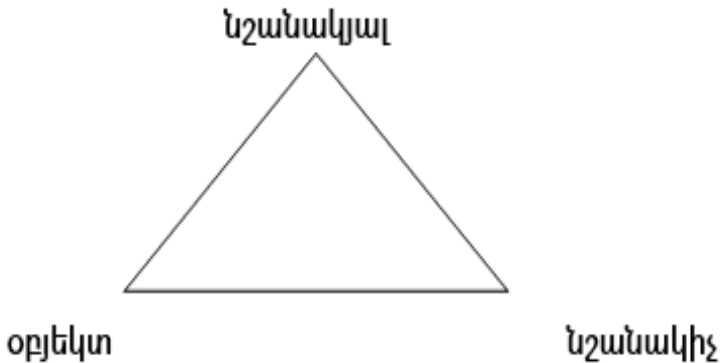
55 Տե՛ս Լ. Խաչատրյան, Բառակազմական և ձևաբանական կադապարները ժամանակակից հայերենում, Ե., 2011:

ԼԵԶՎԻ ՆՇԱՆԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Լեզվի նշանայնության հարցը ուսումնասիրության առարկա է ոչ միայն լեզվաբանության, այլև մյուս գիտությունների համար, ինչպես, օրինակ՝ տրամաբանության, իմաստաբանության, փիլիսոփայության: 20-րդ դարում տարբեր նշանների ուսումնասիրության հիման վրա ձևավորվեց մի նոր գիտություն՝ *սեմիոտիկան* կամ *նշանագիտությունը* (հունարեն *նշան* բառից), որն ուսումնասիրում է մարդկային հասարակության և շրջապատող աշխարհի նշանները և նշանային համակարգերը: Սակայն, պետք է նշել, որ այս գիտության սաղմերը կային դեռևս անտիկ շրջանում: Ենթադրվում է, որ նշանների ընդհանուր տեսության հիմնադիրները ստոիկներն էին (մ.թ.ա. 3-րդ դար):

Պետք է նշել, որ ստոիկները առաջինն էին, որ բացահայտեցին այսպես կոչված *սեմեոզիսը*՝ նշանի գործառության համար անհրաժեշտ պայմանները: Այսինքն՝ նրանք հիմք դրեցին հայտնի եռամիասնությանը, որի երկու բաղադրիչները նյութական են, իսկ երրորդը՝ վերացական (նշանի իդեալական կողմը

մարդու ուղեղի մեջ): Նշանի մասին նախորդների պատկերացումները կարելի է ներկայացնել եռանկյունու տեսքով.

Իհարկե ժամանակակից գիտությունը նշանի և նշանային համակարգի մասին ավելի ճշգրիտ և ընդգրկուն պատկերացում է տալիս, բայց և այնպես, ստոիկների դիրքորոշումը նշանի մասին մնում է անփոփոխ:

Ժամանակակից լեզվաբանների մեծ մասը բնական լեզուն համարում է նշանային համակարգ, որը որոշակիորեն տարբերվում է մյուս նշանային համակարգերից: Բացի այդ՝ բուռն քննարկումներ են լինում, թե արդյոք բնական լեզուն պետք է համարել նշանա-

յին համակարգ: Կան գիտնականներ, որոնք բնական լեզուն չեն համարում այդպիսին:

Լեզվաբանության տեսության վերաբերյալ գիտական աշխատություններում և ուսումնասիրություններում իշխում է այն տեսակետը, որ բնական լեզուն, ըստ էության, չի տարբերվում նշանային մյուս համակարգերից: Լեզվական նշանի սահմանումը տրվում է սեմիոտիկայի՝ նշանագիտության մեջ, այսինքն՝ նշանների ընդհանուր տեսության մեջ:

Հետևաբար՝ նույն սկզբունքով սահմանվում են և՛ կենսաբանական նշանները՝ կենդանիների ազդանշանները, և՛ պայմանական նշանների տարբեր տեսակները, և՛ ինքնին լեզվական նշանները: Ընդհանուր տեսության մեջ նշանը սահմանվում է հետևյալ կերպ. նշանը ազդանշան է, որը որոշակի տեղեկատվություն է հաղորդում: Ազդանշան կարող է լինել ցանկացած առարկա կամ երևույթ (գործողություն, նշան և այլն): Նշանը միշտ իրենից տարբեր որևէ այլ բան է ցույց տալիս՝ առարկա, գործողություն, վերաբերմունք ևն:

Նշանագիտական ուղղությունները

Ժամանակակից նշանագիտության մեջ նշանների և նշանային համակարգերի ուսումնասիրության մի քանի ուղղություններ կան: Դրանք ներառում են ոչ միայն մարդկային հասարակության մեջ կիրառվող նշանային տարբեր համակարգերը, այլև՝ շրջակա աշխարհի նշանները և ազդանշանները:

Այսպես, օրինակ՝ **բիոսեմիոտիկան** կամ **կենսանշանագիտությունը** զբաղվում է կենդանիների նշանային համակարգերի ուսումնասիրությամբ (տարբեր կենդանիների զուգավորման պարեր, կենդանիների ծայնային ազդանշաններ, օրինակ՝ դելֆինների՝, մեղուների պարը և այլն):

Էթնոսեմիոտիկան կամ **էթնոնշանագիտությունը** տարբեր տեսանկյուններից ուսումնասիրում է մարդկանց կյանքի և մշակույթի հետ կապված նշանային համակարգերը, ինչպես օրինակ՝ հասարակության մեջ մարդկային վարքագծի նշանային դրսևորումները, տարբեր ծեսերի նշանային դերը, հագուստի նշանայնությունը, տարբեր խաղեր, պարեր ևն:

Արդի ժամանակներում ակտիվորեն զարգանում է **արվեստի նշանագիտությունը**, որն ուսումնասիրում է արվեստի տարբեր տեսակներին բնորոշ նշանների բնույթը և նշանային համակարգեր (թատրոն, բալետ, կինո, գեղարվեստական գրականություն, նկարչություն, ճարտարապետություն ևն):

Լինգվոսեմիոտիկան կամ **լեզվանշանագիտությունը** ուսումնասիրում է լեզուն՝ ըստ իր նշանային բնույթի և գործառույթների: Լեզուն դիտարկվում է որպես համընդհանուր և առանձնահատուկ նշանային համակարգ:

Վերացական նշանագիտությունը տեսություն է նշանային համակարգերի գործառման ընդհանուր օրենքների մասին՝ ներառյալ բնական և պայմանական լեզուները:

Նշանները մարդկային գործունեության մեջ

Մարդկային գործունեությանն առնչվող նշանները կարելի է բաժանել երեք խմբի.

1. Ինքնին լեզվական նշաններ. Իր բնույթով, ծագմամբ և գործառույթներով լեզվական նշանը զգալիորեն տարբերվում է մարդկային նշանների այլ տեսակներից: Նշենք, որ լեզուն համընդհանուր նշանային համակարգ է, պայմանական չէ, ձևավորվել է մարդու գործունեության երկարատև զարգացման ընթացքում, հաղորդակցման գործընթացում՝ դառնալով մարդու՝ որպես գիտակից հասարակական էակի ձևավորման հասարակական և կենսաբանական անհրաժեշտություն:

2. Պայմանական նշաններ. մարդկային հասարակության մեջ կան զանազան պայմանական նշաններ, այսինքն՝ պայմանների և համաձայնության հիման վրա ստեղծված համակարգեր՝ որոշակի հասարակական տեղեկատվություն հաղորդելու համար: Հասարակության մեջ նմանատիպ նշանների կատարած գործառույթների շրջանակը շատ լայն է՝ սկսած ամենապարզ (ճանապարհների, գետերի, ծովերի, երկաթուղիների, օդանավերի ազդանշանները, տարբեր ծեսերի, խաղերի, պարերի նշանային դերակատարությունը ևն) և վերջացրած տարբեր գիտությունների նշանային լեզուներով, որոնք կրում են տվյալ գիտության գաղափարական կարևորությունը և դրանով իսկ դարձել են անփոխարինելի միջոց (մաթեմատիկայի, ֆիզի-

կայի, քիմիայի և այլ գիտությունների նշանային լեզուներ): Նմանատիպ նշանների ընդհանուր առանձնահատկությունը նրանց երկրորդական բնույթն է, պայմանականությունը: Այս նշանները հասարակության մեջ տարբեր դերեր են կատարում՝ կարգավորելու համար մարդկանց կյանքը, վարքագիծը ևն: Պայմանական նշանային համակարգերից չափազանց կարևոր է *գրային համակարգի* դերը:

3. Բնական նշաններ. բնական նշանը առարկա կամ երևույթ է, որը պատճառահետևանքային, ժամանակատարածական կամ այլ տիպի կապի մեջ է մեկ այլ առարկայի կամ երևույթի հետ: Այսպես, օրինակ՝ ծխելը նշան է, որ ինչ-որ բան այրվում է: Ամպը նշան է, որ անձրև է գալու, ևն: Բնական նշանները ինչ-որ մեկի ցանկության հետևանք չեն, պայմանական բնույթ չունեն, և հենց սրանով էլ տարբերվում են մյուս տիպի նշաններից: Բնական նշանները չեն կրում հասարակական որոշակի կայուն տեղեկատվություն, մարդկային գործունեությունից դուրս դրանք բնական գործընթացներ և երևույթներ են:

Լեզվական նշանի տարբեր մեկնաբանություններ

Լեզվական նշանի հայեցակարգին լեզվաբանության մեջ առաջինն անդրադարձել է Խարկովի համալսարանի պրոֆեսոր, Խարկովի լեզվաբանական դպրոցի ղեկավար **Ա. Պոպերենյան**: Որպես այդպիսին՝ լեզվական նշանի մասին նա հատուկ ուսումնասիրություն չունի, սակայն իր հետազոտական աշխատանքում և տեսական հայացքներում նա լեզուն դիտարկում էր որպես նշանների համակարգ:

Ընդհանրացնելով լեզվական նշանի մասին Պոպերենյայի տեսակետները՝ լեզվական նշանը կունենա հետևյալ պատկերը: Մարդկային մտածողության հիմքում զգայական ընկալումն է և զգայական պատկերները: Զգայական ընկալումը չի կարող ուղղակիորեն արտահայտվել լեզվով: Հետևաբար՝ զգայական ընկալման և մտքի միջև կա «արտալեզվական բովանդակություն», որը կարող է արտահայտվել տարբեր ձևերով և լեզվական զանազան միջոցներով (սև - սևուկ - սևանալ):

Լեզուն՝ որպես նշանային համակարգ, մանրամասն ներկայացրել են ռուս լեզվաբան, Մոսկվայի լեզվաբանական դպրոցի ղեկավար **Ֆ. Ֆորտունատովը**, ինչպես նաև այս դպրոցի այլ ներկայացուցիչները: Նրա ըմբռնմամբ «Լեզուն նշանների համակարգ է հիմնականում մտքի և խոսքում դրա արտահայտման համար, բացի այդ՝ լեզվի մեջ գոյություն ունեն նաև նշաններ՝ զգացմունքների արտահայտման համար»⁵⁶:

Ֆորտունատովի կարծիքով լեզուն ներառում է բոլոր նշանները: Նախ առանձնացվում են նյութական կամ իրական իմաստով նշանները, որի օրինակն է խոսքը: Ապա առանձնացվում են ձևական իմաստ ունեցող նշաններ, որոնք նյութական արժեք ունեցող նշանների հետ գործածվելիս փոխում են վերջինի տիպը (օր.՝ ածանցները): Նյութական և ձևական իմաստներով նշանների համադրման հետևանքով ձևավորվում են լեզվի նշանները, որոնք որոշակի ձևերով են հանդես գալիս (օրինակ՝ ձեռք, ձեռքեր, ձեռքը ևն):

Ֆորտունատովը և նրա աշակերտները, ինչպես նաև Պոտեբնյան ընդգծում էին լեզվի նշանայնությունը: Նրանք առաջին հերթին կարևորում էին այն, որ լեզուն հնարավորություն է տալիս իրականության մեջ

56 Фортунатов Ф., Избранные труды. Т. 1, М., 1956, с. 111.

արտացոլելու և ճանաչելու երևույթները, որը, առանց նշանի, հնարավոր չէր լինի: Պոտենցիայի և Ֆորտունատովի և նրանց հետևորդների գաղափարները մեծ ազդեցություն ունեցան ռուս լեզվաբանության վրա և շարունակում են ունենալ ժամանակակից գիտության վրա:

Նշանագիտության պատմության մեջ և մասնավորապես լեզվի՝ որպես նշանային համակարգի մասին գաղափարների զարգացման մեջ կարևոր դեր ունեն **2. Պիրսի, Գ. Ֆրեգեի և Ֆ. դը Սոսյուրի** հայացքները:

Ոչ մի տեսություն այնպիսի ուժեղ ազդեցություն չի ունեցել 20-րդ դարի լեզվաբանության վրա, որքան **Սոսյուրի** հայեցակարգը: Սոսյուրի համար լեզվական նշանը երկկողմանի հոգեկան էություն է: Լեզվական նշանը կապված է ոչ թե առարկային կամ անվանը, այլ՝ հասկացությանը և հնչական պատկերին, որն ընկալվում է որպես մարդու ուղեղում հնչյունի մտավոր դրոշմ: Սոսյուրն առաջարկում է փոխել տերմինները. *հասկացություն* և *հնչական պատկեր* տերմինների համար համապատասխանաբար առաջարկում է *նշանակյալ* և *նշանակիչ*:

Սոսյուրի կարծիքով նշանն ունի երկու կարևոր առանձնահատկություն՝ **կամայականություն** և **գծայնություն**:

Նա համոզված է, որ նշանակյալի և նշանակիչի՝ հնչական պատկերի և հասկացության միջև կապը կամայական է: Օրինակ՝ «քույր» հասկացությունը որևէ ներքին կապով կապված չէ տվյալ հնչակապակցությանը: Սա հատկապես ապացուցվում է նրանով, որ այս հասկացությունը տարբեր լեզուներով տարբեր հնչակապակցություններով է արտահայտվում:

Այսինքն՝ նշանակիչի և նշանակյալի միջև *բնական կապ չկա*: Սոսյուրի կարծիքով լեզուն հոգեկան երևույթ է, իսկ հնչյունը՝ նյութական, ուստի՝ այն լեզվին չի պատկանում: Սրանով էլ բացատրվում է *նշանի կամայականությունը*:

Նշանակիչի հնչյունական բնույթը կամայական է. հնչյունը կիրառվում է միայն նրա համար, որ ավելի հարմար է հաղորդակցման մեջ, քան մյուս նշանակիչները, ինչպես օրինակ՝ ժեստերը: Սոսյուրի այս դիտարկումը քննադատության է ենթարկվել մի շարք լեզվաբանների կողմից (Է. Բենվենիստ, Բ. Գոլովին ևն):

Նշանի երկրորդ առանձնահատկությունը Սոսյուրի կարծիքով *գծայնությունն* է: «Նշանակիչը ծավալվում է ժամանակի մեջ և բնորոշվում ժամանակային հատկանիշներով. ա) այն ունի տարածականություն, և բ) այդ տարածականությունը մեկ չափում ունի. դա գիծն է»⁵⁷:

Լեզվական նշանի առանձնահատկությունները

Լեզվական նշանի հիմնական առանձնահատկությունը, ի տարբերություն այլ նշանների, այն է, որ լեզվական նշանը ոչ պայմանական նշան է՝ ձևավորված մարդու և առհասարակ մարդկային հասարակության էվոլյուցիայի ընթացքում: Լեզվական նշանը հասարակության անդամների, ինչպես նաև նրանց և արտաքին աշխարհի միջև կապի և միասնության անհրաժեշտ միջոց է, աշխարհաճանաչողության կարևոր գործիք: Մարդկային հասարակության մեջ կիրառվող մյուս նշանների շարքում լեզվական նշանը հատուկ տեղ է զբաղեցնում՝ իր նյութական բնույթով,

57 Соссюр Ф. де, Труды по языкознанию, М., 1977, с. 103.

ծագման ինքնատիպությամբ, էվոլյուցիայով, գործառույթներով, գոյության և արտահայտության ձևով, հասարակության կյանքում իր ունեցած դերով ևն:

Լեզվական նշանը հնչյուն կամ հնչյունների ամբողջություն է, որը որոշակի լեզվաբանական իմաստներ է կրում, իսկ այդ իմաստները, կախված այն բանից, թե լեզվական ինչ միավոր են արտահայտվում, ունեն հնչյունական տարբեր բնութագիր:

Լեզվական նշանի նյութական կողմը կարող է լինել ոչ միայն հնչյունական, այլև՝ նրա պայմանական տարբեր նշանակությունները, ինչպես օրինակ՝ տպագիր տառերի հերթականությունը, թղթի վրա եղած թանաքը, գրատախտակի վրայի կավիճը ևն: Այս ամենը մեր մտքերի նյութական տարբեր դրսևորումներն են, որոնց հիմնական արտահայտությայն ձևը հնչյունականն է:

Լեզվական նշանների ուսումնասիրությամբ զբաղվող ռուս գիտնականների միջև վեճի առարկա է դարձել հետևյալ հարցը. լեզվական նշանը *երկպլանային*՞ է, թե՞ *միապլանային* է: Գիտնականների մեծ մասը կարծում է, որ լեզվական նշանը երկպլանային բնույթ ունի, այսինքն՝ այն հնչյունի և իմաստի միասնություն է: Մյուսները նշում են, որ նշանը նշան է հենց այն

պատճառով, որ նշանակում և արտահայտում է ինչ-որ բան:

Լեզվական նշանի էական կողմերից մեկը, որով այն տարբերակվում է մյուս բոլոր նշաններից, իր **գոյության ձևն** է: Եթե միտքը կամ հասկացությունը միայն ներքին, սուբյեկտիվ գոյություն ունի, ապա լեզվական նշանի նյութական կողմը՝ հնչյունը, ունի երկակի գոյություն. *արտաքին* (հնչյունը կամ հնչյունակապակցությունը) և *ներքին* (հնչյունական պատկերը): Երկուսն էլ գոյություն ունեն մարդու մեջ և սկիզբ են առել մարդուց: Իսկ հնչյունը՝ որպես լեզվական միավոր, գոյություն չունի այն մտքից դուրս, որը նշանակում և արտահայտում է:

Հետևաբար՝ նշանը պետք է դիտարկել որպես երկալանային էություն՝ հնչյունի և իմաստի միասնություն:

Խոսելով լեզվական նշանի մասին՝ լեզվաբանները, որպես կանոն, նկատի են ունենում *բառը*: Եվ դա բնական է: Բառը լեզվական առանցքային միավորն է, որը կապված է մյուս բոլոր լեզվական միավորների՝ և՛ հնչյունական, և՛ իմաստային, և՛ քերականական, և՛ բառակազմական:

Երկալանային լեզվական մյուս միավորները ևս նշաններ են: Նրանց մեջ նույնպես կան այն հիմնական բաղադրիչները, որոնք բնորոշ են նշանին՝ նյութական (հնչյունական) ցուցիչ, դրան համապատասխան իմաստ՝ «առարկայի վերաբերություն»: Այնուամենայնիվ, չնայած նշանի ընդհանուր առանձնահատկություններին, վերոնշյալ լեզվական միավորները զգալիորեն տարբերվում են բառից լեզվի նկատմամբ իրենց դիրքորոշումով, իմաստով, գործառույթներով ևն: Այսպես, օրինակ՝ ձևույթը, ի տարբերություն բառի, չունի անվանական իմաստ: Բառի սահմանից դուրս այն չի կիրառվում լեզվում: Եթե բառը ինքնուրույն անվանակարգային միավոր է, ազատորեն կիրառվում է նախադասության մեջ, ապա ածանցը չունի նման հատկանիշներ:

Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ հակասական տեսակետներ կան, թե արդյոք *նախադասությունը* պետք է համարել լեզվական նշան: Այսպես, **Է. Բենվենիստը** պնդում է, որ թեև նախադասությունը ձևավորվում է նշանների միջոցով, ինքնին այն նշան չէ⁵⁸: Նման տեսակետի պատճառն այն է, որ նախադասության իմաստը ձևավորվում է խոսքում՝ կոնկրետ

58 Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974, с. 139.

պայմաններում, հետևաբար՝ նախադասությունը խոսքային միավոր է, ոչ թե լեզվական:

Չնայած դրան՝ բավական հիմքեր կան նախադասությունը լեզվական նշան դիտարկելու համար: Նախադասությունը ունի կայուն տարրեր. դա այն կադապարն է, որով կառուցվում է այս կամ այն տիպի նախադասությունը: Կադապարը ունի նշանայնություն, տիպիկ կառուցվածքային արժեք, որը ստեղծվում է նախադասության կազմում եղած բառաձևերի իմաստների կայուն հարաբերակցությամբ, իրենց հատուկ քերականական իմաստներով: Նման կադապարի շրջանակներում կարելի է արտահայտել անսահման բովանդակություն և իմաստներ:

Հետևաբար՝ կարելի է նշել, որ լեզվական իմաստակիր բոլոր միավորները՝ ձևույթը, բառը, բառակապակցությունը, նախադասությունը, կարող են հանդես գալ որպես լեզվական նշան:

Համեմատաբար բարդ է *հնչույթի* հարցը: Հնչույթը լեզվական նշան չէ, չունի իրեն բնորոշ որոշակի իմաստ և իրական որևէ փաստի հետ առնչություն չունի: Միևնույն ժամանակ այն մասնակցում է լեզվական այլ միավորների և դրանց նյութական կողմի

ձևավորմանը՝ կատարելով իմաստատարբերակիչ դեր:

Որոշ լեզվաբաններ հնչույթը համարում են ձևական նշան կամ ազդանշան, քանի որ այն մասնակցում է բառի նյութական ձևավորմանը և իմաստատարբերակիչ դեր է կատարում: Այսպիսով՝ հնչույթը պետք է համարել բնական նշան, քանի որ այն չունի ինքնուրույն իմաստ, բայց խոսքի մեջ այն ծառայում է որպես բառերի տարբերակման միջոց կամ նշան (գույն-թույն-բույն ևն):

ԼԵԶՈՒ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ. ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Լեզվի և հասարակության փոխհարաբերության հարցը տեսականորեն բավականաչափ ուսումնասիրված չէ, չնայած որ դրա նկատմամբ հետաքրքրություն միշտ էլ եղել է: Այս փոխհարաբերության ուսումնասիրությունը շատ կարևոր է հասարակության և պետության համար, քանի որ դա անմիջականորեն առնչվում է մարդկանց կյանքի այլևայլ կողմերին: Առանց այս խնդրի գիտական լուծման, անհնար է լեզվական ճիշտ քաղաքականություն վարել, հատկապես բազմազգ պետություններում:

Աշխարհի ժողովուրդների պատմությունը, հատկապես 20-րդ դարում, ցույց տվեց, որ պետությունների լեզվաքաղաքականությունը գիտական հիմնավորման կարիք ունի: Այսինքն՝ հասարակության և պետության ղեկավարները, ինչպես նաև հասարակության բոլոր անդամները լեզուն պետք է գիտակցեն որպես հիմնարար արժեքներից մեկը: Բացի այդ՝ պետք է ընդհանրացնել տարբեր պետություններում իրականացվող լեզվական քաղաքականությունը և ճիշտ

հանձնարարականներ տալ, որպեսզի չխոչընդոտվի լեզուների ազատ գործառույթը և զարգացումը:

Դեռևս ներկայացված և բացահայտված չէ այն մեխանիզմը, որով պայմանավորված է լեզվի ձևավորումը՝ որպես օբյեկտիվորեն զարգացող, ինքնակարգավորվող հասարակական երևույթ: Հասարակության, աշխատանքի, մտածողության և լեզվի միջև գոյություն ունեցող գենետիկական կապը ևս հստակ չէ:

Լեզվի և հասարակության փոխհարաբերությունը հիմնականում ուսումնասիրված է այնքանով, որքանով այն առնչվում է լեզվի արտաքին կողմին: Այն է՝ լեզվում առկա գործառական ոճերը, լեզվի հասարակական և տարածական տարբերակները, գիտական լեզուներ, խոսքի դասային առանձնահատկություններ, բառի իմաստային-թեմատիկ խմբեր և այլն): Այնուամենայնիվ, կարևորելով արտալեզվական իրողությունների ազդեցությունը, պետք է նշել, որ չի բացառվում հասարակական զարգացման անուղղակի ազդեցությունը լեզվի ներքին կառուցվածքի վրա: Սակայն լեզվի և հասարակության փոխհարաբերության այս կողմը, ըստ էության, բավականաչափ ուսումնասիրված չէ:

Բավարար տեսական ուսումնասիրություններ չկան նաև լեզուների տարբերակմանն առնչվող հար-

ցերի վերաբերյալ, ինչպես օրինակ՝ լեզուների տարբերակում՝ ըստ դասային, մասնագիտական, տարիքային և հասարակական այլ առանձնահատկությունների:

Ինչպես գիտենք, լեզուն ծառայում է հասարակության բոլոր շերտերին՝ անկախ դասից, գաղափարներից, մասնագիտությունից, տարիքից ևն, և միևնույն ժամանակ չի խախտվում լեզվի ամբողջականությունը: Միևնույն լեզուն, չխախտելով իր գենետիկական և գործառական միասնությունը, կարող է հաղորդակցման միջոց լինել տարբեր երկրներում տարբեր մարդկանց համար՝ անկախ կենսակերպից, տնտեսական, քաղաքական գաղափարախոսությունից և այլն: Իհարկե, այդ տարբերություններն արտացոլվում են արտալեզվական իրողություններում, բայց դրանք չեն խախտում լեզվի միասնականությունը:

1960-70-ական թվականներին լեզվաբանության մեջ ի հայտ եկավ լեզվի ներքին, կառուցվածքային ուսումնասիրությունը: Կառուցվածքային, մաթեմատիկական, կիբեռնետիկական հետազոտության մեթոդների ազդեցությամբ լեզուն սկսեց դիտարկվել որպես սերող հարմարանք: Այդպիսով՝ լեզվի զարգացումը համարվեց ինքնաբուխ, իրականությունից և հասարա-

կությունից անկախ: Այս տեսության կողմնակիցները հետևում էին Սոսյուրի այն դիտարկմանը, ըստ որի՝ «... լեզվաբանության միակ և ճշմարիտ ուսումնասիրության առարկան լեզուն է, որը դիտարկվում է ինքն իր մեջ և իր համար»⁵⁹: Այս տեսության կողմնակիցների համար լեզվի մեջ կարևորվում էր կառուցվածքը, նրա տարրերը և դրանց փոխհարաբերությունների կադապարները: Ամենևին չցանկանալով ստվերել անցյալի մեծ լեզվաբանների տեսակետները՝ պետք է նշել, որ այդ տեսությունը շատ միակողմանի է և հեռու իրականությունից: Չէ՞ որ անհնար է հասկանալ լեզվի դերը, տեղը և ներքին կառուցվածքը իրականությունից անկախ:

Լեզվի և հասարակության փոխհարաբերության բարդությունն ու երկիմաստությունը հասկանալու համար պետք է նկատի ունենալ, որ լեզուն միայն հասարակական չէ, այն նաև բնական և հոգեբանական երևույթ է⁶⁰: Լեզվի ընդհանուր օրենքները, որ պարտադիր են բոլոր լեզվակիրների համար, զուգակցվում են խոսքի անհատական և ստեղծագործական բնույթի հետ: Իրականում լեզուն՝ որպես հասարակական երե-

59 Соссюр Ф. де, Труды по языкознанию, М., 1977, с. 269.

60 Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М., 1983, с. 47.

վույթ, գոյություն ունի «անհատական լեզուների» ձևով, որոնք տարբեր եղանակներով ներկայացնում են լեզուն որպես հաղորդակցման բնական միջոց:

Լեզվի անընդհատությունը և փոփոխականությունը ապահովվում է հենց լեզվակիրների տարբեր սերունդների շնորհիվ: Այսպիսով՝ շատ կարևոր է ուսումնասիրել *անհատական լեզուն*:

Պետք է նշել, որ այս տեսակետից շատ լուրջ ուսումնասիրություններ չկան լեզվաբանության մեջ: Չնայած երեխաների լեզվի զարգացումը, գրողների լեզուն և ոճը ավանդաբար ուսումնասիրվում են լեզվաբանության մեջ, բայց ներկայումս ձևավորվում է մի նոր ուղղություն, որն ուսումնասիրում է հենց ***անհատական լեզուն*** (Յու. Կարաուլով):

Նորածին երեխային լեզուն տրվում է որպես պատրաստի, ձևավորված մի բան, շրջապատի օգնությամբ նա վաղ մանկության շրջանում արդեն սովորում է հասարակության մեջ ընդունված լեզուն: Դրա միջոցով երեխան կապ է հաստատում շրջակա աշխարհի հետ, ներկայացնում աշխարհի մասին իր պատկերացումները, ըմբռնում հասարակության գիտակցության մեջ արմատավորված գաղափարները, հաղորդակից դառնում աշխարհի ընդհանուր լեզվա-

կան պատկերին: Ընկալելով լեզուն՝ որպես իրականությունն արտացոլելու և ճանաչելու, մտածելու և միտքը ուրիշներին փոխանցելու միջոց՝ խոսողը միանում է լեզվի ընդհանուր շարժմանը և իրականության կոլեկտիվ ճանաչմանը:

Ասված խոսքի բովանդակությունը դառնում է գրուցակցի, որոշ դեպքերում էլ ողջ կոլեկտիվի սեփականությունը: Ընդ որում՝ դրա ազդեցությունը չի սահմանափակվում տվյալ պահով: Այն կարող է փոխանցվել տարբեր մարդկանց տարբեր համայնքներում՝ դրանով իսկ ընդլայնելով տարածաժամանակային ընկալումը: Երբ հաղորդակցման մասնակիցները շատ են, տեղեկատվության փոխանակումը և ըմբռնումը շրջակա աշխարհն ընկալելու և ճանաչելու վերաբերյալ հասարակական որոշակի փորձ են ձևավորում: Լեզուն ամրագրում է այս փորձը իր նշանների և իմաստների մեջ:

Հետևաբար՝ լեզուն դառնում է հասարակական փորձը պահելու և սերնդեսերունդ փոխանցելու միջոց: Լեզվի այս գործառույթը իր բարձրակետին է հասնում հատկապես գրերի գյուտից հետո, քանի որ այն զգալիորեն ընդլայնում է տեղեկատվության փոխանցման տարածաժամանակային սահմանները: Այդ սահման-

ներն էլ ավելի լայն տարածում ունեն մեր օրերում տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կիրառման շնորհիվ, որը մեծացնում է տեղեկատվության կուտակման, պահպանման և փոխանցման հնարավորությունները:

Լեզուն առաջին հերթին հասարակական երևույթ է, որովհետև հասարակությունը մասնակցում է դրա ձևավորմանը. լեզվակիրը լեզուն ձեռք է բերում միայն հասարակության մեջ, լեզուն լեզու է դառնում հենց հասարակության մեջ, կատարում է հասարակական գործառույթներ՝ ծառայելով հասարակության բոլոր շերտերին: Բացի այդ՝ լեզուն արտացոլում է հասարակությունը և նրա կառուցվածքը: Սակայն այս ամենը չի խանգարում, որ լեզուն դիտարկվի որպես նշանային անկախ համակարգ:

Մարդկային հասարակության տիպերը

և լեզուն

Լեզուն ծառայում է մարդկային հասարակությանը՝ սկսած *սոցիալական*, որը բաղկացած է շատ փոքր թվով անդամներից, և վերջացրած ազգով, որը, որպես կանոն, միլիոնավոր, որոշ դեպքերում էլ հարյուր միլիոնավոր մարդկանցից է բաղկացած:

Նախնական հասարակական կազմավորումը ընդունված է համարել տոհմը, որը նաև լեզվական համայնք է: Դրա լեզուն, սակայն, չի կարելի կոչել լեզու կամ բարբառ բուն իմաստով, այն ավելի ճիշտ խոսվածք է⁶¹: Տոհմը բնորոշվում է որպես «արյունակից հարազատների խումբ, որոնց ծագումը դիտարկվում է մեկ ուղղությամբ՝ կա՛մ մայրական, կա՛մ հայրական, բացի այդ՝ տոհմի անդամներն իրենք իրենց համարում են մեկ ընդհանուր նախնիի ժառանգներ, ունեն ընդհանուր տոհմական անուն»⁶²: Քանի որ տիրապետող էր էկզոգամիան՝ խառնամուսնությունը, տոհմը չէր կարող մեկուսի ապրել: Հետևաբար՝ երկու կամ ավելի տոհմերը միավորում էին ամուսնական կապերով: Բնականաբար, սա չէր կարող չազդել լեզվի վրա, ձևավորվում էին լեզվական նոր վիճակներ:

Տոհմերը միավորվելով կազմում էին **ցեղեր**: Ցեղերի անդամների միջև ևս արյունակցական կապ կար: Ցեղին արդեն բնորոշ է իր տարածքը, ցեղային մեկ ընդհանուր լեզուն կամ բարբառը: Ցեղերին բնորոշ է էնդոգամիան՝ ցեղային միջամուսնությունը, այսինքն՝ նույն ցեղի տղամարդու և կնոջ ամուսնությունը: Գոյություն ունեին ցեղային միավորումներ, որոնք լեզ-

61 “Онтология языка как общественного явления”. М, 1989, с. 109.

62 Большая советская энциклопедия. В 66 томах. т. XXII, с. 156.

վական տարբերություններ ունեին, այսինքն խոսում էին տարբեր բարբառներով: Առանձնահատուկ բարբառ կամ ինքնուրույն լեզու կարող էին ունենալ միայն ցեղերը կամ ցեղային միավորումը:

Ազգային խմբավորումը՝ որպես մարդկային հասարակական կյանքի ձև, նախքան ազգի ձևավորումը, ենթադրում էր հասարակական հարաբերությունների զգալի զարգացում, հիմնականում՝ հասարակական, պետական, արդյունաբերական և այլ կառույցների առկայություն: Համապատասխանաբար բարդանում են նման հասարակական կազմակերպություններին ծառայող լեզուների կառուցվածքն ու գործառույթները:

Ժամակակից հասարակագիտությունը (սոցիոլոգիա) և լեզվահասարակագիտությունը (սոցիոլինգվիստիկա), ազգային խմբավորում ասելով, դիտարկում են էթնիկ խմբերը, որոնք զգալիորեն տարբերվում են իրենց կրթությամբ, հասարակական, արդյունաբերական, պետական և այլ հարաբերությունների բնույթով, ազգություն կազմող մարդկանց թվով: Համապատասխանաբար տարբեր են հասարակական նման կազմավորումների լեզուների կառուցվածքը և գործառույթները (հմմտ. մի կողմից հունարենը՝ իր

տարածաժամանակային ընդգրկմամբ, բառապաշարով, քերականական կառույցներով ևն, մյուս կողմից՝ մի փոքր տարածքում գործառուղ լեզուն՝ իր հատկանիշներով, ինչպես օրինակ՝ յուկագիրների լեզուն, էսկիմոսների լեզուն ևն):

Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ ազգային խմբավորման և **ազգի լեզուների** առանձնահատկությունները համընկնում են՝ լեզուն, տարածքը, տնտեսությունը, հոգեբանական բնութագիրը, մշակույթը և այլն, սակայն մյուս կողմից այդ հատկանիշները այնքան էլ լավ զարգացած չեն ազգային խմբավորումներում: Ազգային խմբավորումը, ընդունված տեսակետի համաձայն, «մարդկանց՝ պատմականորեն ձևավորված, տարածքային, տնտեսական և մշակութային միավորում է, որ նախորդում է ազգին»⁶³: Այդպիսի նախնական ազգային խմբավորումներից էին հին եգիպտական և հելլենական խմբավորումները:

Ազգային խմբավորման լեզվի ձևավորման ժամանակ ցեղերի բարբառներից մեկը դառնում է գերիշխող, և դրա հիման վրա ձևավորվում է ազգային խմբավորման լեզուն, այսինքն՝ աստիճանաբար դառնում է ամբողջ ազգի ընդհանուր լեզու: Այսպես, օրի-

63 Большая советская энциклопедия. В 66 томах. т. XVIII, с. 280.

նակ՝ լատիներենի հիմքում Հռոմի բարբառն է, իտալերենի հիմքում՝ ֆլորենտինյան բարբառը և այլն: Այն բարբառները, որոնք չեն դարձել ազգային խմբավորման լեզվի հիմք, կարող են զարգանալ որոշակի հասարակական, տնտեսական և այլ պայմանների ազդեցությամբ և դառնալ անկախ լեզուներ, բայց կարող են նաև մոտենալ ազգային խմբավորման լեզվին:

Ազգային լեզուների բնորոշ առանձնահատկություններից է երկլեզվությունը կամ բազմալեզվությունը, ինչպես օրինակ՝ Ռուսաստանի տարածքի ազգային փոքրամասնությունների լեզուների դեպքում:

Ազգային լեզու

Հասարակության զարգացման ընթացում որոշակի պատմական նախադրյալների ազդեցությամբ ազգային խմբավորման լեզուն վերափոխվում է **ազգային լեզվի**: Ազգի ձևավորումը պայմանավորված է տնտեսական, պետական, քաղաքական, մշակութային և այլ տիպի նոր հարաբերություններով, որոնք ձևավորում են հասարակությունը:

Որոշ դեպքերում ազգային լեզվի և պետության միջև չկա հստակ սահմանագիծ: Թվում է, թե հարաբերակցությունը պետք է սահմանվի հետևյալ կերպ. մեկ պետություն՝ մեկ ազգային (պետական) լեզու: Բայց իրականում այդ հարաբերակցությունը չի պահպանվում: Մեկ լեզուն կարող է լինել մի քանի պետությունների ազգային և պետական լեզու: Նման պետությունների լեզուները դիտարկվում են որպես մեկ ընդհանուր լեզվի **ազգային տարբերակներ**: Այսպես, օրինակ՝ գերմաներենի ազգային տարբերակները Գերմանիայի, Ավստրիայի և մասամբ Շվեյցարիայի լեզուներն են: Անգլիայում ընդունված է բրիտանական անգլերենը, ԱՄՆ-ում և Կանադայում՝ ամերիկյան անգլերենը: Լատինական Ամերիկայում գոյություն ունեն տարբեր երկրների իսպաներենի երկու տասնյակ ազգային տարբերակներ և այլն:

Միևնույն ժամանակ բազմազգ պետություններում հնարավոր է մեկից ավել պետական, ազգային լեզուների գործառումը: Օրինակ՝ Ֆինլանդիայում հավասարապես ընդունված են երկու ազգային լեզուներ՝ ֆիններենը և շվեդերենը, Կանադայում՝ ամերիկյան անգլերենը և ֆրանսերենը:

Եթե ազգային խմբավորման գրական լեզուն որևէ օտար լեզու էր, ապա ազգային լեզուների դարաշրջանում յուրաքանչյուր ազգ կարևորում է ինքնուրույն ազգային լեզու ունենալը, որը կապված կլինի ազգի պատմության հետ, նույնիսկ եթե այդ ձգտումը դժվարություններ է առաջացնում պետության համար: Օրինակ՝ 1940-ական թվականներին՝ պետականություն ստանալուց հետո, Իսրայելը եբրայերենն ընտրեց որպես ազգային պաշտոնական լեզու, որով գրված են մ.թ.ա. 5-րդ դարի սուրբ գրքերը: Չնայած Իսրայելի բնակչության մեծ մասը կազմող եվրոպացի հրեաները կիրառում են բանավոր և գրավոր իդիշը, որով գրված մեծաթիվ գրականություն կա:

Բազմազգ պետություններում ընդունված է որպես պետական լեզու կիրառել ազգային լեզուներից որևէ մեկը, որով խոսողները բնակչության մեծ մասն են կազմում: Այդ օրենքի խախտումը դիտարկվում է որպես մարդու իրավունքների ոտնահարում, խտրականության, ազգայնականության դրսևորում:

Լեզվի հասարակական գործառույթները ուղղակիորեն կախված են հասարակության բնույթից, կառուցվածքից և զարգացումից: Այս առումով ժամանակակից աշխարհը բնորոշվում է բազմազանությամբ:

յամբ: Մի կողմից՝ կան ժամանակակից զարգացած երկրներին ծառայող լեզուներ, որոնցով խոսում են ազգերի մեծ մասը: Նմանատիպ հասարակությունները առանձնանում են հասարակական բարդ կառուցվածքով, զարգացած արդյունաբերությամբ, լեզվական, հասարակական, տարածքային և մասնագիտական տարբերակմամբ, հարուստ գրականությամբ և այլն: Իրենց ունեցած մշակութային, տնտեսական և հասարակական մեծ դերակատարումով այս երկրների լեզուները ձեռք են բերում միջազգային լեզուների կարգավիճակ (անգլերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և այլն): Մյուս կողմից՝ կան լեզուներ, որոնք ծառայում են առանձին փոքր տարածքների: Բնականաբար այդ երկու տիպի լեզուների հասարակական գործառույթները ծայրահեղ տարբեր են:

ՀԱՄԱՑԱՆՑԱՅԻՆ ԼԵՂՈՒ

Լեզուն շարունակ փոփոխվում է արտաքին և ներքին գործոնների ազդեցությամբ: Այն պահից ի վեր, երբ ի հայտ եկավ համացանցը, հանդես եկան հաղորդակցման նոր մեթոդներ և ձևեր: Սոցիալական կայքերում, բլոգերում, առցանց խաղերում և առցանց հաղորդակցման ընթացքում աստիճանաբար ձևավորվեց, այսպես կոչված, **համացանցային լեզուն** կամ **խոսքը**: Այն ուսումնասիրության լայն նյութ դարձավ: Սակայն, դեռևս կան երևույթներ, որոնք ըստ պատշաճի ուսումնասիրված չեն կամ լրացուցիչ բացատրության կարիք ունեն: Օրինակ՝ դեռ պարզ չէ՝ խոսքի ինչպիսի դրսևորում պետք է համարել համացանցային նամակագրությունը: Այն մի կողմից գրավոր խոսք է, մյուս կողմից՝ բանավոր, քանի որ բանավոր խոսքին հատուկ հատկանիշներ է դրսևորում:

Սույն հարցը պարզելու համար պետք է ներկայացնել համացանցային լեզվի առանձնահատկությունները, դիտարկել դրանք «բանավոր խոսք» և «գրավոր խոսք» տարանջատման, ինչպես նաև լեզվական տարբերակների առանձնացման համատեքստում:

Մինչ այդ հարցին անդրադառնալը նշենք, որ լեզվի ուսումնասիրության առումով կարևոր են համացանցի *կիրառության երկու հիմնական դրսևորումները՝*

1. համացանցը՝ որպես հաղորդակցման միջոց,

2. համացանցը՝ որպես տեղեկատվության պահպանման միջոց:

Առանց մասնագիտական խոր ուսումնասիրության էլ դժվար չէ նկատել, որ համացանցն առաջին հերթին կիրառվում է որպես *հաղորդակցման միջոց*: Բացի այդ՝ համացանցը տեքստային ինֆորմացիայի պահպանման վիթխարի դաշտ է: Այստեղ կուտակված են թե՛ բազմաժանր գրականությունը, թե՛ մշակութային ժառանգությունը, թե՛ լեզվական ու խոսքային ստեղծագործությունները: Թերևս հենց այս պատճառով էլ վերջին տասնամյակում համացանցային լեզուն սկսում է դիտարկվել որպես լեզվական մի մեծ կորպուս՝ ընդգրկելով լեզվական զանազան տվյալներ ցանկացած բնագավառի վերաբերյալ: Աշխարհի տարբեր երկրներում համացանցային կորպուսի ուսումնասիրությանը նվիրված մեծածավալ աշխա-

տանքներ են տարվում⁶⁴: Բացի այդ՝ գիտական զանազան հոդվածներ, գրքեր, ատենախոսություններ նվիրվում են համացանցային լեզվի բառապաշարի քննությանը:

Ինչ վերաբերում է **համացանցային հայերենին**, ապա, ի տարբերություն միջազգային լեզուների՝ հայերենի դերը համացանցում փոքր է: Չնայած վերջին ժամանակներում հայերենն ամրապնդում է իր դիրքերը համացանցային հարթակում. բրաուզերները գործառում են հայերեն, սոցկայքերը հայերեն օգտագործելու հնարավորություն են ընձեռում, շարունակ աճում է հայերեն հավելվածների թիվը: Համացանցային հայերենի ուսումնասիրության մասին, թերևս, պետք է նշել, որ այն դեռևս սկզբնավորման փուլում է: Առանձնացնենք ուշագրավ ուսումնասիրություններից մեկը՝ Ա. Քամալյանի՝ համացանցային հայերենի բա-

64 Տե՛ս <https://www.kilgarriff.co.uk/Publications/2003-KilgGrefenstette-WACIntro.pdf>; M.Gatto, Web as Corpus: Theory and Practice, “Studies in Corpus and Discourse”, Bloomsbury, 2014, 256 էջ: <http://cl.indiana.edu/~md7/13/615/slides/13-wac/13-wac.pdf>; M.Hundt, N.Nesselhauf, C. Biewer, Corpus Linguistics and the Web, NY 2007, 305 էջ:

ռապաշարի առանձնահատկություններին նվիրված աշխատանքը⁶⁵:

Այսպիսով՝ կարելի է նշել, որ վերջին ժամանակներում համացանցային լեզվի ուսումնասիրությամբ քիչ թե շատ զբաղվում են: Բայց որքան էլ զարմանալի է՝ հետազոտողները գրեթե չեն անդրադառնում այն հարցին, թե խոսքի ինչպիսի դրսևորում պետք է համարել համացանցային լեզուն, կամ արդյո՞ք *խոսքի դրսևորում* է, թե՞ *լեզվական տարբերակ*: Փորձենք ներկայացնել համացանցային լեզուն կամ խոսքը այս տեսանկյունից՝ չանդրադառնալով բառապաշարային կոնկրետ առանձնահատկությունների:

Համացանցային լեզուն՝ որպես լեզվական տարբերակ

Նախ նշենք, որ թե՛ գիտական գրականության մեջ և թե՛ առհասարակ լեզվում համացանցային խոսքը բնորոշելու բազմաթիվ տարբերակներ կան: Նկատի ունենք ոչ միայն հայալեզու, այլև օտարալեզու

65 http://language.sci.am/sites/default/files/conference/-kamalyan_arewik.pdf

աղբյուրները: Այսպես, օրինակ՝ համացանցային խոսքը բնորոշվում է որպես *համացանցային ժարգոն, համացանցային լեզու, համացանցային խոսակցական լեզու, համացանցային խոսք, առցանց հաղորդակցման գրավոր խոսակցական լեզու* ևն: Անգամ այս բնորոշումները փաստում են, որ համացանցային լեզուն կամ խոսքը միջանկյալ դիրք է գրավում խոսակցականի և գրականի, գրավորի և բանավորի միջև: Բայց ո՞րն է համացանցային լեզվի կամ խոսքի սահմանագիծը: Այսպես, դիտարկենք այն *լեզվական տարբերակների* համատեքստում: Հայտնի է, որ լեզվի հիմնական տարբերակներն են *տարածական, հասարակական, գործառական և ոճական* տարբերակները⁶⁶:

Եթե նկատի ունենանք, որ համացանցային խոսքը ստեղծվել է համացանցային հարթակում, ծառայում է համացանցից օգտվող մարդկանց, բառապաշարը այսպես կոչված «համաժողովրդական» բառապաշարի սահմաններում է, կարող ենք համացանցային խոսքը կամ լեզուն դիտարկել որպես **ժարգոն՝** համարելով *լեզվական տարբերակ*: Սակայն, կարծում ենք՝ այնքան էլ ճիշտ չէ ժարգոն համարել:

66 Հ. Ջ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Ե., 1987, էջ 266:

Նախ՝ ժարգոնը բնորոշ է հասարակության մի փոքր խմբին, իսկ համացանցային լեզուն կիրառվում է հասարակության տարբեր շերտերի կողմից՝ անկախ տարիքից, սեռից, կրթական մակարդակից, բնակության վայրից ևն: Այսինքն՝ այն ավելի լայն սահմաններ ունի: Երկրորդ՝ եթե ժարգոնը ստեղծում է հասարակության մի որոշակի խումբը՝ հասարակության մյուս շերտերից առանձնանալու նպատակով և որոշակի միտումով, ապա համացանցային լեզուն նման միտում բոլորովին չունի: Այն հատուկ ստեղծված լեզվատարբերակ չէ, այլ ձևավորվել է տարերայնորեն՝ որպես հասարակական պահանջ:

Լեզվական տարբերակներից համացանցային լեզուն կամ խոսքը առավել մոտ է նաև խոսակցականին: Քանի որ համացանցը որևէ կերպ չվերահսկվող, ազատ հարթակ է, այստեղ մարդիկ հաղորդակցվում են գերազանցապես խոսակցական լեզվին մոտ լեզվատարբերակով: Ինչու՞ խոսակցականին մոտ: Ինչպես գիտենք, խոսակցական լեզուն բանավոր հաղորդակցման միջոց է, այսինքն՝ այն որևէ տեղ չի արձանագրվում, որևէ կերպ հնարավոր չէ փոփոխել, գրեթե անվերահսկելի է ևն: Ի տարբերություն խոսակցական լեզվի՝ համացանցային լեզուն կամ խոսքը ոչ թե գրավոր, այլ բանավոր հաղորդակցման միջոց է: Սա,

թերևս, խոսակցական լեզվից համացանցայինը առանձնացնելու ամենակարևոր առանձնահատկությունն է:

Բացի այդ՝ համացանցային լեզուն, լինելով գրավոր, հնարավորություն է տալիս ոչ միայն կիրառել խոսակցական լեզվի բոլոր միջոցները, այլև վերահիսկել խոսքը, ըստ անհրաժեշտության և ցանկության փոփոխել այն ևն:

Այսպիսով՝ համացանցային լեզուն կամ խոսքը բավական մոտ է խոսակցականին, բայց դրանք չեն կարող նույնանալ:

Համացանցային լեզուն՝ որպես խոսքի դրսևորում

Ինչ վերաբերում է *խոսքի դրսևորմանը*, ապա հայտնի է, որ խոսքը, ըստ արտահայտման եղանակի, ունի երկու դրսևորում՝ *գրավոր* և *բանավոր*⁶⁷: Համացանցային լեզուն կամ խոսքը ունի բանավոր խոսքի բոլոր առանձնահատկությունները.

67 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 281:

- ունի խոսակցական իրացում,
- պայմանավորված է խոսքային իրադրությամբ,
- այստեղ ևս կան ուղեկցող միջոցներ, թեև փոքր-ինչ տարբեր, ինչպես, օրինակ՝ մեմերի, ժպիտիկների, գիֆերի ևն կիրառությունը:

Սակայն, եթե բանավոր խոսքն ունի տարածական և ժամանակային սահմանափակում, ապա համացանցայինը՝ նման սահմանափակումներ չունի: Այս առումով համացանցային լեզուն կամ խոսքը մոտենում է գրավորին: Ինչպես գրավոր խոսքը, համացանցայինը ևս գրային պայմանական նշանների իրացում է, ընկալվում է տեսողությամբ: Այստեղ ևս կարևորվում են գրության եղանակներն ու միջոցները: Սակայն համացանցային խոսքը, ի տարբերություն գրավոր խոսքի, զուրկ չէ ոճաարտահայտչական, հնչերանգային հատկանիշներից: Ավելին՝ այն ունի իրեն բնորոշ և հատուկ միջոցներ: Այսպիսով՝ վերոնշյալից կարելի է փաստել, որ համացանցային լեզուն կամ խոսքն օժտված է ինչպես *բանավոր*, այնպես էլ *գրավոր* խոսքի առանձնահատկություններով, սակայն չի նույնանում դրանցից որևէ մեկին, այլ միջանկյալ դիրք է գրավում դրանց միջև:

Ինչ վերաբերում է համացանցային լեզուն «լեզու և խոսք» երկատման համատեքստում դիտարկելուն, նշենք հետևյալը: Ինչպես գիտենք, լեզուն հասարակական երևույթ է, խոսքը՝ անհատական: Բացի այդ՝ «այն ամենը, ինչ հանդես է գալիս որպես անմիջական գործընթաց, վերաբերում է խոսքին, այն, ինչ զրկվում է անմիջականությունից, դադարում է գործընթաց լինելուց..., վերաբերում է լեզվին»⁶⁸: Հետևաբար՝ խոսքը՝ որպես լեզվական ընդհանրական նորմերի համակարգի կոնկրետ իրացում՝ ստացած անմիջական բնույթ, կարծում ենք, կարող է լիարժեքորեն իր բովանդակության սահմաններում ընդգրկել համացանցային խոսքը:

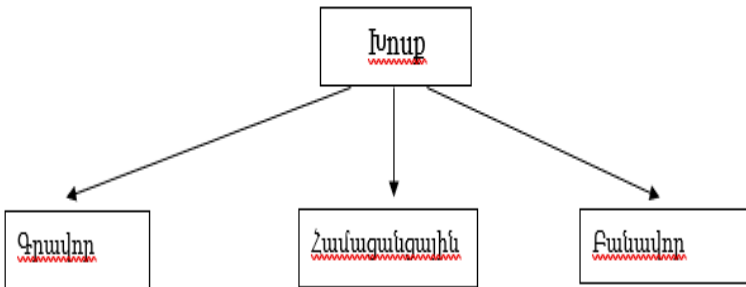
Այսպիսով նշենք, որ համացանցային հաղորդակցումը, ունենալով անհատական և անմիջական բնույթ, պետք է դիտարկվի ոչ թե լեզվի, այլ խոսքի տիրույթում:

Բացի այդ՝ նկատի ունենալով, որ այն օժտված է թե՛ բնավոր և թե՛ գրավոր խոսքի առանձնահատկություններով, սակայն որևէ կերպ չի նույնանում դրանց, առաջարկում ենք առանձնացնել խոսքի ոչ թե երկու

68 Մ. Սարգսյան, Գ. Ջահուկյանի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքները, Ե., 2017, էջ 42:

դրսևորում, այլ՝ երեք՝ գրավոր, բանավոր և որպես դրանց միջանկյալ օղակ՝ *համացանցային խոսք* (տե՛ս Գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աղայան Է., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, 401 էջ:
2. Գալստյան Ս., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1978, 324 էջ:
3. Խաչատրյան Լ., Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Երևան, «Զանգակ-97», 2011, 272 էջ:
4. Հովսեփյան Լ., Գրաբարի բառակազմությունը, Երևան, ԳԱԱ հրատ., 1987, 375 էջ:
5. Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, 587 էջ:
6. Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, 319 էջ:

7. Զահուկյան Գ., Լեզվաբանության պատմություն, հտ. 1-2, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1960-1962, 635 էջ, 602 էջ:

8. Զահուկյան Գ., Խոսքի մասերի կաղապարային դասակարգումը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976, հ. 1, էջ 16-30:

9. Զահուկյան Գ., Համընդհանուր լեզվաբանական տեսությունը և նախադասության անդամների ուսմունքը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևանի համալս. հրատ., 1989, հ. 1, էջ 13-32:

10. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, Երևան - Բեյրութ, «Համագգային», 2000, 406 էջ:

11. Սարգսյան Մ., Գ. Զահուկյանի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքները, Ե., 2017, 276 էջ:

12. “Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку”, Москва, Гос. учебно-пед. издат. мин. просв. РСФСР, 1952, 270 с.

13. “Лингвистический энциклопедический словарь”, Москва, Ин-т языкознания АН СССР, Сов. энцикл., 1990, 682 с.

14. “Новое в лингвистике”, т. 4, Москва, “Прогресс”, 1965, 590 с.
15. “Основные направления структурализма”, Москва, “Наука”, 1964, 360 с.
16. Апресян Ю., Идеи и методы современной структурной лингвистики, Москва, “Просвещение”, 1966, 305 с.
17. Ахманова О., Словарь лингвистических терминов, Москва, “Советская Энциклопедия”, 1966, 608 с.
18. Бенвенист Э., Общая лингвистика, Москва, 1974, с. 139.
19. Блумфилд Л., Язык, Москва, “Прогресс”, 1968, 608 с.
20. «Большая советская энциклопедия». В 66 томах. т. XXII, с. 156.
21. Бондаренко А., Грамматическая категория и контекст, Ленинград, “Наука”, 1971, 116 с.
22. Будагов Р., Очерки по языкознанию, Москва, Изд. Академии наук СССР, 1953, 279 с.

23. Виноградов В., Памяти академика Льва Владимировича Щербы (1880-1944): Сборник статей. Л.: Изд-во Ленинградского гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1951, 320 с.

24. Головин В., Введение в языкознание, Москва, “Высшая школа”, 1966, 329 с.

25. Джаукян Г., Общее и армянское языкознание, Ереван, АН Арм. ССР. Ин-т языка им. Р. Ачаряна, 1978, 334 с.

26. Джаукян Г., Универсальная теория языка. Прологомены к субстанциональной лингвистике, Москва, “АН РФ”, 1999, 315 с.

27. Джаукян Г., О соотношении лингвистических единиц и их различительных признаков, “Теоритические и практические вопросы преподавания иностранных языков”, Москва, “Наука”, 1970, с. 7-22.

28. Ельмслев Л., Прологомены к теории языка, “Новое в лингвистике”, вып. 1, Москва, Издательство иностранной литературы, 1960, 464 с.

29. Есперсен О., Философия грамматики, Москва, Издательство иностранной литературы, 1958, 400 с.

30. Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику, Москва, “Прогресс”, 1978, 544 с.

31. Мартине А., Основы общей лингвистики, “Новое в лингвистике”, вып. 3, Москва, Издательство иностранной литературы, 1963, 568 с.

32. Матезиус В., О так называемом актуальном членении, “Пражский лингвистический кружок”, Москва, “Прогресс”, 1967, с. 239-245.

33. “Онтология языка как общественного явления”, Москва, 1989, с. 109.

34. Реформатский А., Введение в языкознание: Учебник для вузов, Москва, “Просвещение”, 1967, 544 с.

35. Серебренников Б.А., О материалистическом подходе к явлениям языка, Москва, 1983, с. 47.

36. Смирницкий А., Морфология английского языка, Москва, Изд-во литературы на иностранных языках, 1959, 440 с.

37. Смирницкий А., Объективность существования языка, материалы к курсам языкознания, Москва, Изд. Московского университета, 1954, 34 с.

38. Соссюр Ф. де, Курс общей лингвистики, Екатеринбург, Изд-во Урал. ун-та, 1999, 432 с.

39. Соссюр Ф. де, Труды по языкознанию, Москва, “Прогресс”, 1977, 695 с.

40. Степанов Ю., Методы и принципы современной лингвистики, Москва, “Наука”, 1975, 313 с.

41. Степанов Ю., Туманян Э., Рец. на кн.: Джаукян Г. Б. Общее и армянское языкознание, “Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка”, т. 39, н. 2, Москва, “Наука”, 1980, с. 174-177.

42. Фортунатов Ф., Избранные труды. Т. 1, М., 1956, с. 111.

43. Хамоян М., Новое в армянском и общем языкознании, «Պշտմամբի արհեստագիտություն հանդես», Изд. Академии наук ССРА, 1979, н. 4, с. 278-281.

44. Хемп Э., Словарь американской лингвистической терминологии, Москва, “Прогресс”, 1964, 264 с.

45. Хомский Н., Аспекты теории синтаксиса, Москва, Изд-во Моск. ун-та, 1972, 129 с.

46. Gleason H. A., An introduction to descriptive linguistics, Holt, Rinehart and Winston, 1961, 503 p.

47. Harris Z., The transformational model of language structure, «Antropological Linguistics», 1959, vol. 1, N 1, p. 27-29.

48. Hockett Ch., Problems in morphemic analysis, «Language», Vol. 23, No. 4, «Linguistic Society of America», Oct. - Dec., 1947, p. 321-343.

49. Hockett Ch., Two models of grammatical description. «Word», vol. 10, N 2-3, Washington, D.C., 1954, p. 210-231.

50. Koutsoudas A., The morpheme reconsidered, IJAL, vol. 29, N2, The University of Chicago Press, 1963, p. 160-170.

51. Sapir E., Sound patterns in language, «Language», 1925, vol.1, N 2, p. 37-51.

52. Trager G., The field of linguistics, “Studies of linguistics (Occasional papers 1)”, Norman (Oklahoma), Battenburg press, 1949, p. 8.

53. <http://dic.academic.ru/contents.nsf/lingvistic/>, Розенталь Д. Э., Теленкова М. А., Словарь лингвист-

ических терминов, Словарь-справочник лингвистических терминов, Изд. 2-е., Москва, “Просвещение”, 1976.

54. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3407/%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%A3%D0%9A%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%90, “Философская энциклопедия” в 5-х т., Москва, «Советская энциклопедия», под редакцией Ф. В. Константинова, 1960-1970.

55. http://homepages.tversu.ru/~ips/Hist_06.htm#6.1, Сусов И. П., История языкознания, Москва, 2006.

56. <http://les.academic.ru/174/%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C>,

Лингвистический энциклопедический словарь, Москва, Советская энциклопедия, Гл. ред. В. Н. Ярцева, 1990.

57. <https://www.kilgarriff.co.uk/Publications/2003-KilgGrefenstette-WACIntro.pdf>; M.Gatto, Web as Corpus: Theory and Practice, “Studies in Corpus and Discourse”, Bloomsbury, 2014.

58. <http://cl.indiana.edu/~md7/13/615/slides/13-wac/13-wac.pdf>; M. Hundt, N.Nesselhauf, C. Biewer, Corpus Linguistics and the Web, NY 2007.

59.

http://language.sci.am/sites/default/files/conference/-karmalyan_arewik.pdf

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ՀՀ ԳԱԱ Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

NAS RA INSTITUTE OF LANGUAGE AFTER H. ACHARYAN

MERI SARGSYAN

ISSUES OF LINGUISTIC THEORY

НАН РА ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА

МЕРИ САРГСЯН

ВОПРОСЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Թուղթը՝ օֆսեթ

Չափսը՝ 60X84/16

Ծավալը՝ 10 պայմ. տպ. մամուլ

Տպագրության եղանակը՝ թվային

Տպաքանակը՝ 150

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա Միկոյան փող., 2/2

9 789939 865928